

Dr. Jaap Meijer

*Lieve
ouders*

*Brieven van
beroemde
Nederlandse
kinderen*

De radorubriek 'Lieve ouders' van de historicus en letterkundige Jaap Meijer is door velen met grote belangstelling gevolgd. Dat ligt voor de hand. Wie van ons wil niet graag een blik werpen op de gewoon-menselijke kanten die ook beroemdheden hebben en die zij zeker als kind hebben gehad? Naarmate het officiële portret van zo'n beroemdheid meer door de tijd is gefixeerd, is het verrassender van hen brieven te lezen die beginnen met 'Lieve ouders'. Daarbij voegt zich nog de charme van een stijl uit achter ons liggende perioden. Hier zijn ze dan, de kinderlijke brieven van Betje Wolff, Gijsbert Karel van Hogendorp, Johan Rudolf Thorbecke, Simon Gorter en Jacob Cornelis van Marken — verbonden door Jaap Meijers verhelderende teksten.

Lieve ouders

Het eerste Nederlandse
pocketboek

Dr. Jaap Meijer

Lieve ouders

*Brieven van
beroemde Nederlandse
kinderen*

Amsterdam
N.V. De Arbeiderspers
1962

Copyright 1962 by N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam.

Omslag Nico van Schaffelaar.

Inhoud

Bij wijze van inleiding	7
Elisabeth Wolff-Bekker (Betje Wolff) 1738-1804	25
Gijsbert Karel van Hogendorp 1762-1834	41
Johan Rudolf Thorbecke 1798-1872	55
Simon Gorter 1838-1871	77
Jacob Cornelis van Marken 1845-1906	101
Verantwoording	123

Bij wijze van inleiding

J. C. BLOEM Aan mijn ouders

Wat is er van mijn dagen mij gebleven,
En van hun gloed en 't rusteloos gedruisch
Der wereld om mijn nuttelooze streven?
Alleen één zekerheid: het ouderhuis.

Maar dat blijft onaantastbaar en volkomen
Van liefde en leed en bittre teederheid;
Tusschen de wilde warreling der droomen
Het eenige, dat ik voorgoed belijd.

Dit maakt het, dat ik nergens meer kan rusten
Dan in de koelte van het eigen bed;
Dat aan het eind van alle leed en lusten
Mij niets dan dit meer tot het leven redt.

— De stilte spoelt en ebt door de portalen,
De diepe nacht wordt zilveren en zwart;
En 'k lig te luistren, hoe het ademen
Van de beminden aanstroomt naar mijn hart.

En wensch slechts, nu de dag mij is verleden,
En zijn verneedring van mij henen glijdt,
Dat ik mijn nooit-gesproken teederheden
Aan 't ruischend hart des donkren nachts belijd.

Uit: *Verzamelde gedichten*,
's-Gravenhage,
A. A. M. Stols / J. P. Barth, 1947.

Zo oud als de wereld bijna is het contact van ouders en kinderen. En even oud zijn de problemen. Psychologen putten zich dagelijks uit in het ontleden van de diepere vraagstukken, die iedere dag, ja ieder uur schreeuwen om oplossing, of in elk geval om begrip, om meer begrip. 'Ze begrijpen me niet,' is dat niet de stereotiepe klacht van pubers, proto-pubers, post-pubers en nozems?

Wij willen intussen in en met dit boekje niet beogen problemen te stellen en nog minder ze op te lossen. Wij willen slechts de ogen en oren van onze lezers openen voor het feit, dat in alle generaties kinderen, en bovenal beroemde kinderen, zich hebben uitgeschreven tegenover hun vaders en moeders, pappie en mammië, ouders. En zo zal uit talloze brieven een filmische reportage kunnen ontstaan van een historie, die voor ons allen nog een zeer reëel heden uitmaakt.

Waarom brieven? Omdat ze de meest persoonlijke documenten van de wereldgeschiedenis uitmaken. Ontvangen we niet allemaal gaarne brieven? En schrijven we ze niet allemaal even graag... of traag? En verscheuren we ze ook wel eens niet?

Dat hebben gelukkig niet alle ouders van beroemde kinderen gedaan, anders zou het samenstellen van dit boekje onmogelijk zijn geweest.

Brieven. Brief. Slaan we een woordenboek of encyclopedie open, dan lezen wij, dat het woord brief is afgeleid van het Latijnse breve, dat kort betekent, breve scriptum wil zeggen: kort geschreven, kort geschrift. Wij denken even aan de lange brieven, die wij

wel eens ontvangen of moeten schrijven. Het ontstaan van ons woord uit het Latijnse 'kort' gaat evenwel terug naar de Latijnse middeleeuwen, toen soms het onpersoonlijke karakter van een schrijven overheerste. Onpersoonlijk en formeel. Nog kennen wij in ons spraakgebruik begrippen als pachtbrief en nog nuchterder: wisselbrief. En aan de top van de maatschappelijke normen ontmoeten wij nog: adelsbrieven, geloofsbriefen.

Het was de renaissance van de vijftiende en zestienste eeuw, die de bloeiperiode inluidde van de persoonlijke brief en dat laatste woord dan nu opgevat meer in onze zin. Maar wij moeten direct hieraan toevoegen, dat de renaissance hiertoe kon komen op de basis van de oudheid. Want reeds ver voor de middeleeuwen hebben mensen gebruik gemaakt van brieven, en deze waren vaak van de meest persoonlijke aard. Misschien is het niet een brief in de eigenlijke zin van het woord, die een Egyptisch meisje heeft geschreven. In elk geval komt de inscriptie voor onder een beeld en zij wordt getypeerd door een geleerde als 'een mateloze uiting van ouderliefde in geconcentreerde vorm': 'Hun dochter, Ta-sjere-en-moet, bijgenaamd Sjep-en-ese, zij zegt:

Wat is voor de mens een God behalve zijn vader en zijn moeder? Wien zij begunstigen, dien begunstigt de God;

Wien zij liefhebben, dien heeft de God lief.

Dat is het, waardoor ik voorspoed geniet...

Ik zal behouden alles, wat gij aan mij vermaakt hebt. Gij zijt rechtvaardigen bij uw Goden. Mogen de Goden doen, wat gij hun hebt aangewezen voor mij te doen om uwentwil in eeuwigheid.'

Talrijk zijn de brieven uit het oude Egypte. Ook in Mesopotamië bewijzen duizenden kleitafeltjes met spijkerschrift het bestaan van ons genre. Ook daar reeds — bij Sumeriërs, Babyloniërs en Assyriërs — komt het tweeledig karakter naar voren van particuliere en officiële correspondentie. Beroemd werd in onze tijd de schat van duizenden brieven, die werden gevonden in resten van Mari.

Voor ons is interessant de teruggevonden briefwisseling van de Assyrische koning Sjamsji-Adad en zijn zoon Jasmach-Adad. De brieven beginnen alle met dezelfde stereotiepe formule: 'Tot Jasmach-Adad spreekt als volgt: Sjamsji-Adad, uw vader.'

Het zijn korte en krachtige briefjes, die dikwijls worden onderbroken door het woordje 'sjanitam', dat zo iets betekent als 'En nu weer wat anders!' Papa schijnt een nogal ongeduldige en strakke persoonlijkheid en weinig ingenomen met het beleid en de gedragingen van zijn zoon, wiens brieven intussen ons niet bekend zijn. Zo oppervlakkig gezien lijkt ons de geschiedenis der mensheid tegen de achtergrond van deze briefwisseling nogal onveranderd. Stel dat de zoon helemaal niet geantwoord heeft... Dat zou bepaald brutaal geweest zijn en bovendien extra jammer voor ons boekje. Want daar horen ook brieven van

brutale knapen en meisjes thuis en meteen voegen wij letterlijk het woord bij de daad.

Wij citeren de overbekende brief van de kleine Theon, die zijn gelijknamige vader aldus schrijft:

‘Theon aan Theon zijn vader, groeten.

Dat is me wat moois, dat u gedaan hebt: U hebt me niet met u meegenomen naar de stad. Als u me niet met u naar Alexandrië wilt meenemen, dan schrijf ik u geen brief en spreek niet met u en wens u dan ook geen gezondheid. Maar als u naar Alexandrië gaat, dan neem ik geen hand van u aan en dan groet ik u voortaan niet meer. Als u me niet mee wilt nemen, dan gebeurt dat. En mijn moeder zei tegen Archelaos: ‘hij maakt me helemaal overstuur, weg met hem!’

Dat is me wat moois, dat u gedaan hebt; u hebt me grote cadeaus gestuurd, dingen van niks. Bedot hebben ze ons hier, op de 12de, toen u wegvoer. Stuur dus om me, vraag ik u. Als u niet stuurt, dan eet ik niet en drink ik niet.

Zo!

Ik hoop, dat het u goed ga.’

De vertaling wordt geciteerd naar het alleraardigste boekje van professor dr. A. Sizoo, ‘Herleefd Verleden’, schetsen uit het dagelijkse leven van 2000 jaar geleden, dat in de Boeketreeks bij J. H. Kok te Kampen verscheen.

De schrijver voegt aan het sprekende epistel nog commentaar toe, waarin hij laat uitkomen, dat we

hier een typisch voorbeeld van een verwend kereltje voor ons zien, een echt dwingelandje, die — zoals zo vaak — nog geraffineerd is bovendien. En dan dat heerlijke, conventionele slot, dat ook wij nog toepassen, nadat we een hoogst onaangename brief hebben beëindigd: met de meeste hoogachting, uw dw. dieenaar. Zo ook de kleine Theon: ik hoop, dat het u goed gaat. Ons intrigeert het, met professor Sizoo, of het jongetje zijn zin gekregen heeft. Hij vervolgt: 'Het was pedagogisch gesproken een verloren zaak.

Als een waarschuwend voorbeeld is het briefje van de kleine Theon overgebleven voor alle vaders die aardige zoontjes hebben en die in hun goedhartigheid bederven tot verdriet van zich zelf en tot groot ongeluk van hun kind.

Wat zal er van Theontje terechtgekomen zijn, toen hij later in de maatschappij kwam, waar hij zijn zin niet kon doorzetten en waar hij menige harde les zal hebben moeten leren?'

De moraliserende tendens van de hooggeleerde woorden bewijst naar onze overtuiging ten overmate nog eens de directe, sprekende kracht van deze jongensbrief, die eigenlijk vandaag had geschreven kunnen worden. En... ontvangen! Maar het was een Griekse brief van een Egyptische jongen, daterend uit de tweede of derde eeuw voor Christus en geschreven op papyrus. We zouden bijna geneigd zijn te zeggen: 'postpapyrus'. En we raken dan meteen de stof, het 'postpapier' tussen twee aanhalingstekens, waarop in

de loop der eeuwen brieven werden geschreven. En we noemen, behalve het klei en de payrus, die we al hebben ontmoet: steen, brons, lood, ivoor, goud, aardewerk, hout... schedels!

Even wordt de lezer wellicht ongelovig, maar wij vertellen u dat kostelijke verhaal uit het vijfdeboek van Herodotus' Historiën, waar verteld wordt, hoe de tiran Histiaeus een geheime boodschap laat overbrengen op de kaal geschoren schedel van een vertrouwde slaaf, die daarna zijn haar moest laten groeien en die bij aankomst alleen moest zeggen: scheer mijn schedel kaal.

Maar in de regel waren ook bij Grieken en Romeinen schedels niet het gebruikelijke postpapier. Het materiaal schijnt ook zo ingewikkeld en wat kunnen definitief-kaalschedeligen in zulke situaties presteren? Om het kort te formuleren: zij gebruikten voor hun brieven in de regel was, wastafeltjes.

Schrijfgerei, soms met etui is ons bewaard gebleven. Daarmee schreven zij om een juister woord in dit verband te gebruiken hun epistels, want dat laatste woord is ontleend aan het Griekse *épistolè*, het Latijnse *epistola*.

Uit het dagelijks gebruik ontwikkelde zich al vrij vroeg een kunstvorm, de literaire brief, waarvan wij twee soorten kennen. Er waren er, die niet voor publicatie waren bestemd en eerst veel later om hun voortreffelijke stijl werden uitgegeven. Wij denken aan de Romein Cicero, die later voor de humanisten het voorbeeld bij uitstek zou worden. Er waren er ook, die wel voor publikatie bestemd waren, zoals die van

Plinius de jongere, die het leven van het Rome zijner dagen schildert.

Ook kennen wij antieke retorenscholen, die het schrijven van fictieve brieven van beroemde mannen beoefenden. Het was de briefcultuur van deze Grieken en Romeinen, die na de door ons genoemde renaissance grote invloed zou uitoefenen op de geleerde humanisten in West-Europa.

Ook bij hen komen brieven voor die níét en brieven die wél voor publikatie waren bestemd. Zij werden nog steeds in het Latijn geschreven. Van figuren als Erasmus en Hugo de Groot zijn prachtige brieven bewaard. Werd niet nog zeer onlangs een epistel van Grotius aan zijn vader — te midden van veel belangrijke documenten — te Londen geveild?

Het eerst werd in Italië het Latijn door de landstaal vervangen. Dan volgt spoedig Engeland, het land — ook later — van de grote briefschrijvers.

Ook later! Wij denken nu verder aan de 18de en aan de 19de eeuw en aan onze tijd, waaraan wij de brieven zullen ontleenen die beroemde kinderen aan hun ouders hebben geschreven.

Uit de tijd van de romantiek vooral, als de brieven het sterke persoonlijke karakter krijgen, dat ze voor ons zo bij uitstek geschikt maken, als intieme, uiterst individuele illustraties van het meest menselijke leven van wezens van vlees en bloed. En dan ten overmate nog afgestemd op de subtiele verhoudingen van kinderen en ouders, beroemde kinderen en misschien zelfs een enkele keer niet-beroemde.

Want schreven en schrijven wij allen niet wel eens aan onze ouders? Lange en korte epistels. Boze en goede brieven. Vleiende en dreigende documenten. Brieven, die we soms hebben verscheurd, nadat we ze getoetst hadden aan ons geweten. Kennen we allen niet dat onweersprekelijke gevoel ons eens af te koelen in felle, bezeten regels? Leve de prullenmand! Maar ook: leve de enveloppe en de postzegel en de brief-opener... Of — wee de schrijver! Zeiden oude spreuken niet: neem u in acht voor de pen, zeker voor die pen, die niet slechts in inkt, doch ook in venijn werd gedoopt! Maar nu dan eindelijk het woord aan de brieven zelf.

Wat kunnen brieven aan ouders soms vormelijk klinken. Op 21 januari 1829 schrijft de 8-jarige Gerrit de Clercq aan zijn vader Willem het volgende briefje:

Liefste Papa,

Dewijl ik u niets nieuws vertellen kan wil ik u nu over verschillende punten spreken: leg mij toch eens uit welke gedachte gij denkt dat Iskariott gehad heb toen hij de Cristus verliet had hij immers de gedachte dat Jezu zijn magt zou toonen, en dewijl Cristi toch zoo barmhartig was hij hem wel als 1st Minister zou aannemen en welke gedachten zou Iskariott gehad hebben toen hij zich aan den boom ophing.

Ik heb gehoord dat er nu haast over de lijdens teksten gepreekt. Ik hoop dat gij dan wel naar Mole-naar zal gaan want dan gaa ik gaarne mee.

G. de Clercq

Heerlijk, die ondertekening: G. de Clercq. Daar is met recht geen woord Frans bij. Het is de sfeer van het Nederlandse Réveil uit de eerste helft van de vorige eeuw. Als ongeoefende orgeltonen boren de onbeholpen zinnen zich in onze oren. En dan daartegenover het boeiende schrijven van Vincent van Gogh aan zijn moeder, gedateerd december 1889:

Beste Moeder,

Tegen het einde van het jaar kom ik U nog eens goeden dag zeggen — U zult zeggen dat ik dat menig keer vergeten heb. 't Is een jaar geleden dat ik ziek werd en 't is voor mij moeilijk me uit te drukken in hoever ik hersteld ben al dan niet. Dikwijls heb ik geducht zelfverwijt over dingen in 't verleden, als zijnde mijn ziekte me zoo tamelijk door mijn eigen schuld overkomen en in elk geval is 't me twijfelachtig of ik op eeniger wijze fouten kan goedmaken. Maar redeneren of denken hierover is soms zoo moeilijk en meer dan vroeger overweldigt mijn gevoel mij soms. En dan kan ik zoo aan U denken en aan het verleden.

U en Pa zijn voor mij zoo mogelijk nog meer dan voor de anderen zoo veel, zoo heel veel geweest en ik blijk geen gelukkig karakter gehad te hebben. Ik ben dat te Parijs gaan inzien hoeveel meer dan ik, Theo zijn best heeft gedaan om Pa praktisch te helpen, zóó dat zijn eigen belangen er dikwijls bij inschoten. Daarom ben ik er nu tegenwoordig zoo dankbaar voor dat Theo eindelijk eene vrouw heeft gevonden en zijn kindje wacht.

Enfin Theo had meer zelfverloochening dan ik en dat zit diep in zijn karakter.

En toen Pa er niet meer was en ik bij hem te Parijs kwam toen hechtte hij zich zóó aan mij dat ik ervan leerde begrijpen hoeveel hij van Pa had gehouden. En nu ik zeg dat aan U en niet aan hem, het is maar goed ik niet in Parijs ben gebleven want wij zouden, hij en ik, al te zeer ons in elkaar verdiept hebben. En daar is het leven niet voor, ik kan het U niet zeggen hoeveel beter ik het zóó voor hem vind als het nu is dan voorheen, hij had te veel vermoeiende zaken aan 't hoofd en daar leed zijn gezondheid onder.

In 't begin dat ik ziek werd kon ik niet berusten in 't idee in een gesticht te moeten gaan.

En nu tegenwoordig geef ik het gewonnen dat ik reeds vroeger had moeten behandeld worden, maar het is menschelijk zich daarin te vergissen. Een fransch schrijver zegt dat alle schilders zoo wat krankzinnig zijn en al is daartegen heel wat in te brengen, 't is zeker dat men er te zeer afgetrokken door wordt.

Wat hier ook van zij, hier waar ik voor niets te zorgen heb enz. verbeeld ik me ik vooruitga in gehalte van mijn werk.

En dus ga ik met betrekkelijke kalmte voort en doe mijn best op mijn werk en reken me niet onder de ongelukkigen.

Op 't oogenblik werk ik aan een schilderij van een pad tusschen de bergen en een kleine beek, die zich tusschen de stenen voortwerkt. De rotsen zijn effen lilas grijs of rose met hier en daar struiken palm en

een soort brem, die door de herfst allerlei kleuren hebben, groen, geel, rood, bruin. En de beek op den voorgrond wit en schuimend als zeepsop en verderop weerspiegelend het blauw van de lucht.

En nu is zeker het werk dat men tegenwoordig hier maakt heel anders — kleuriger en meer vierkant geteekend dan wat men vroeger in Holland deed in den tijd van b.v. Schelfhout.

En toch het een is zoo zeer een gevolg van 't ander. Zoo b.v. U heeft nog gekend de oude van der Sande Bakhuyzen en Jules Bakhuyzen. Ik dacht aan hun werk onlangs nog, dat bij alle schijnbaar verschil er toch zoo weinig verandering in de gedachten der menschen is.

Enfin ik geloof dat b.v. Jules Bakhuyzen heel best zou begrijpen wat ik dezer dagen schilder, die ravijn met de beek en een ander schilderij van het park van het gesticht — groote mastboomen tegen een avondlucht.

Ik hoop Theo U mijn studies heeft gestuurd, maar ik heb opnieuw een nogal groot schilderij voor U onder handen van vrouwen die aan het oogsten van olijven zijn. De boomen grijsgroen met een rose lucht en paarsachtigen grond. Al de kleuren zachter dan gewoonlijk.

Ik had gehoopt het dezer dagen te kunnen verzenden maar het droogt langzaam. Zooals ik U zeg ik betreur wel eens dat ik zoo afgetrokken soms ben, ik verzet er me tegen maar het maakt mij zoo ongeschikt om veel dingen te doen, die eigenlijk mijn plicht waren.

Mijn gezondheid mankeert letterlijk niets, maar de schok van verleden jaar maakt ik er toch tegen op zou zien buiten een gesticht te gaan. Ik heb me soms verbeeld dat als ik het schilderen daar liet en een of ander hard leven had b.v. als soldaat naar de Oost, mij dat beter zou maken. Maar het is daar al wat laat voor en ik vrees men zou me afkeuren. Ik denk dat half in scherts, half in ernst. Voorloopig gaat het werk goed maar natuurlijk blijven mijn gedachten steeds op de kleuren en teekenen gevestigd, in een nog al klein kringetje ronddraaien.

Ik wil dus maar bij den dag leven — van den een op den ander zoeken te komen. En trouwens mijn kamerads schilders klagen ook dikwijls er over dat het vak zoo machteloos maakt, of dat het machtelozen zijn die het uitoefenen.

Wat zult U veel om Theo en Jo en de aanstaande gebeurtenis denken. Moge het goed aflopen hoop ik zoo van harte. Ik ben er blij om me te kunnen verbeelden hoe Uw woning is naar de beschrijving van Wil.

Het weer is hier nogal zacht dezer dagen, toch ook veel dagen van vorst en wind, maar dan schijnt de zon krachtiger dan in Holland.

Weet U nog dat Rappard eens zeide: 'het frischt wel eens op' toen hij typheuse koorts gehad had en later bij ons logeerde, ik denk daar wel eens aan als ik me veel sterker en bij tijden helderder voel dan verleden jaar.

Nu ik wensch U prettige Kerstdagen toe en een goed Oud- en Nieuwjaar.

In gedachten omhelsd door

Uw liefh. Vincent

Eigenlijk zijn de twee brieven, die u hier hebt gelezen in zekere zin, onbeholpen.

Maar hoe verschillend onderling!

Het kleine briefje van Gerrit de Clercq is in wezen een vroegrijp, oud-mannetjes-schrijven.

De brief van Vincent is in zijn verwarring, in al zijn hulpeloosheid als het ware de bochtig-onvolmaakte uiting van een rijp man, die niet anders dan kinderlijk kan stamelen tegenover zijn lieve moeder, die hij zo hopeloos nodig heeft, omdat hij eigenlijk iedereen nodig heeft in zijn onmogelijke strijd tegen het harde leven.

Twee brieven van beroemde kinderen aan vader en moeder, aan pappie en mammië, aan ouders.

Schrijven wij ze zelf nog zo? Het doet er toch niets toe. Nog altijd schrijven kinderen, nog altijd lezen ouders. Leest u maar het woord van een onberoemde, ongenoemde, doodgewone schooljongen van 10 jaar, die zich in het volgende authentieke schrijven aldus uit:

Haarlem, 12 maart 1961

Lieve Pappie en Mammië,

Thuis gaat alles goed.

Voor mijn verjaardag zijn de boeken al besteld,

ze zijn: Alfred Nobel, Helen Keller, Robert Koch.

Verder krijg ik een hele grote plastic bal, waar je mee kan schoppen en gooien.

Ik verheug mij er erg op!

Op school gaat het best.

Met Rekenen ben ik op taak 40.

Met Taal ben ik op les 41a.

Ben wordt steeds vervelender en gaat achteruit. Joop vind ik een middelmatige vriend. En mijnheer Coster is ziek.

Zondag ga ik naar de wedstrijd EDO—Volendam kijken.

Ze rekenen op de overwinning van Volendam.

En ik heb naar de wedstrijd Haarlem—Rodasport gekeken. De uitslag is één - nul geworden in het voordeel van de Haarlemmers.

Het enige doelpunt ontstond door een strafschoep.

Duizend zoentjes en Hartelijke groeten van jullie zoon...

Lieve ouders, wij nemen nu afscheid van J. C. Bloem, van de Egyptische dochter Ta-sjere-en-moet, van Jasmach-Adad, van de brutale verwende knaap van papyrus, van de slaaf, wiens schedel werd gebruikt als postpapier, van Gerrit de Clercq, van Vincent van Gogh en van het jongetje, dat ging kijken naar de wedstrijd EDO—Volendam.

Elisabeth Wolff-Bekker (Betje Wolff)

1738-1804

... Daar zitten wy zeer wel te vreên
Dan aan de Tafel met ons tweeën,
't Canarievogeltje aan myn' zy;
Patrysje aan 't vuur, wel dicht bij mij.

De hier geciteerde dichtregels zijn ontleend aan *Winter-buitenleven*, geschreven door de dominese uit De Beemster, die in de geschiedenis der Nederlandse Letteren tot de dag van vandaag is bekend gebleven onder de populaire naam: BETJE WOLFF.

Om verscheidene redenen hoort zij in ons boekje thuis. Was zij het niet, die met haar vriendin Aagje Deken een aantal belangrijke romans heeft geschreven... in briefvorm? Wie herinnert zich niet — al was het alleen maar de naam — bekende romans als *Sara Burgerhart* en *Willem Leevend*? Geheel voortkomend uit de school van de Engelse prozaïst Richardson, ook naar de briefvorm, maar toch door en door Nederlandse boeken geworden. Ze deden ons — in onze middelbare-schooltijd — wat langdradig aan, maar menige figuur uit de boeken van beide dames ging juist door vorm en stijl der brieven voor ons leven.

Maar behalve de briefvorm is er nog iets, dat Betje Wolff haar plaats doet verdienen in '*Lieve ouders*'. Zij was te onzent een der eersten, die heeft gepubliceerd over opvoeding en opvoedingsidealen. In haar *Proeve over de opvoeding aan de Nederlandsche moeders* toonde zij een der weinigen te zijn, die in 1779 reeds op de hoogte was van de eisen, die een nieuwe generatie ging stellen aan het onderzoek van de problemen

tussen ouders en kinderen. Terecht is dit boek genoemd een van de belangrijkste opvoedkundige geschriften, die wij uit de tweede helft der 18de eeuw bezitten, waarin een vrouw zich richt tot de vrouwen van Nederland, om te geraken tot een betere opvoeding der jeugd.

Wie zich de moeite wil getroosten van een tocht naar De Beemster (wij willen het ieder van u ten sterkste aanraden, want de natuur en de sfeer van deze typische, Noordhollandse polder is uniek) zal onder de indruk komen van een eigenaardige, rustige mentaliteit, die — zeker een paar eeuwen geleden — niet zou doen vermoeden, dat hier bepaald nieuwe ideeën konden groeien. Maar de begaafde domineesvrouw, die hier werkte, had bij haar komst naar de pastorie reeds een jeugd achter zich, die naar onze maatstaven, onze 20e-eeuwse maatstaven, bewogen en heftig genoeg kan worden genoemd. Een dramatische jeugdliefde ontladde zich in een romantische 'schaking'. Op 25 juli 1755 — één dag na Betjes 17de verjaardag — is 'Mejuffrouw Elisabeth Bekker met den vaandrig Gargon buiten weten van haar vader weggegaan.' Beiden, de vaandrig en zijn jonge 'buit' werden dientengevolge door de Kerkeraad te Vlissingen — haar geboorteplaats — onder censuur gesteld. Wat dat nu precies inhield blijve buiten beschouwing; dat de roddel van burgers en kleinburgers hoogtij vierde is lichtbegrijpelijk. En dan te bedenken, dat 't stuk twee eeuwen geleden speelde. Menig ochtendblad — vandaag de dag — zou er nog een aardig stuk kopij uit puren.

Haar vader heeft Betje met haar avontuur wel veel verdriet gedaan. Haar moeder beleefde het niet meer. Eind december 1751 stierf zij. Betje, het jongste dochtertje, achterlatend, feitelijk aan zich zelf overgelaten, 'met als enige steun de herinnering aan haar lessen en haar voorbeeld, diep in haar kinderziel,' aldus dr. Ghijssen in haar mooie boek over Betje Wolff en Aagje Deken.

Noch haar vader, noch haar broers en zusters konden Betje dit gemis vergoeden...

Herinneringen aan moeders lessen. Wij worden eraan herinnerd in het *Geschrift eener bejaarde vrouw*, uitgegeven door Elisabeth Bekker, weduwe Wolff en Agatha Deken. Het verscheen in Den Haag bij Isaac van Cleef in het jaar 1802. De dames hebben het geschreven tijdens hun ballingschap in Frankrijk, waarheen zij — overtuigde patriotten — in 1787 waren gevlucht. Een eigenaardig boek, dit *Geschrift*, ook typografisch de sfeer met zich dragend van het begin der vorige eeuw. En de inhoud verschaft ons een unieke kijk op de verhouding van Betje tot haar ouders, van wie zij zoveel heeft gehouden.

Een enkeling neemt misschien even zijn bril af en fronst het wijze voorhoofd. 'En dat avontuur dan?' Zoveel wijsheid dicht ik u allen toe, dat gij over de muren van de liefde de mogelijkheden van het avontuur durft te zien; over de muren van het avontuur de liefde. En wie uwer zonder zonden is, werpe de eerste steen.

Juist in dit verband is kenmerkend het *Gesprek*

over het danssen dat Betje in het ons bekende boek weergeeft, als te zijn gevonden onder de papieren mijner moeder. Het is een dialoog tussen vader en moeder Bekker over de opvoeding van 'Mietje', in welke figuur wij de schrijfster zelf moeten zien.

Vader en moeder spreken over Mietjes toekomstige echtgenoot, een gesprek, dat menigeen uwer niet vreemd is. 'Met wie zal onze dochter daarstraks aankomen?' Voor ónze dochter is niemand goed genoeg, of, zoals moeder Bekker het formuleert: 'Er is niet één jongeling, die haar, op haare wijs, gelukkig kan maaken,' kostelijk gevolgd door de opmerking van álle moeders: 'Zij zal haars moeders voorbeeld niet kunnen volgen...'

DE DIALOOG

Mijn man: Wat wildt gij dan toch?

Ik: Iets, dat voor de gezondheid en de zeeden wel eens gevaarlijk wordt, maar bijnaar noodzaakelijk is, in die waereld, waar in Mietje waarschijnlijk zal overgaan. Zij is, 't is waar, welgemaakt en rap, maar zij heeft iets ongevalligs, als zij vreemde menschen zien moet; het schijnt te sterk dóór, dat zij in huis werd opgevoed. Zij heeft iets al te stijf; zij is beangst, en dáárdóór zit, staat, wandelt zij niet zo, als andere kinderen: dit alles zoude ik gaarn weg neemen; en daarom vraag ik een *Dansmeester*.

Mijn man: Heeft Mietje u om een dansmeester gevraagd?

Ik: Neen: zij heeft mij alleen verteld, dat haare

makkerijtjes in den aanstaanden winter zullen leeren dansen, en gaarn hadden, dat zij meede leerde.

Mijn man: Wat hebt gij daar op gezegd?

Ik: Dat ik hier toe geneegen ben, om dat het danssen voor kinderen, die veel zitten, goed is, en eene goede houding geeft; dat verstandige menschen iets fraais in de danskunst vinden: 'maar dat het danssen slegts een bijvoegzel der beschaafde opvoeding is.' Gij begrijpt wél, dat ik aan een kind niets moest zeggen over het schuldig misbruik? zij zoude mij ook niet verstaan hebben.

Mijn man: Ik zie zelf ook wel, dat Mietje kan leeren danssen, zonder dat haar hart of gezondheid daar bij lijden.

Aan het slot van dit twee-gesprek voegt Betje toe:

Nauwelijks begon de winter, of wij leerden danssen. Ik weet niet, of alle kinderen dit met even groot vermaak leeren, maar ik herinner mij nog duidelijk, dat wij daar een groot vermaak in vonden. Onze kragten ontwikkelden zig, onze gezondheid was bestendig, onze vlugheid vermeerderde: wij zagen 'er veel frischer en bloozender uit; en leden geen nadeel van ons veelal zittend leeven.

In het *Geschrift eener bejaarde vrouw* bevindt zich ook de beroemde brief van Betje Wolff aan haar vader, die wij hier in zijn geheel laten volgen, mét de couleur locale, die het schrijven begeleidt en die ons

zo'n voortreffelijk inzicht geeft in de kunst van het brieven-schrijven. Waarbij wij in het midden laten of deze brief inderdaad origineel is, ofwel een kunst-produkt. Hier dan Betje aan het woord:

IK SCHRIJF MIJN EERSTEN BRIEF

Mijn vader moest om zijne affaire naar Rotterdam, en zoude daar eenigen tijd moeten blijven. Zelden had ik mijne moeder zo aangedaan gezien. Haare vogtige oogen volgden, zo lang mogelijk, het rijtuig. 'Dat was, zal misschien iemand zeggen, toch wat heel *ridicul* in zo eene verstandige vrouw.' 't Is niet anders! zij was aangedaan. Ter haarer verschooning moet ik zeggen, dat de aarde geene gelukkiger vrouw droeg, dan mijne moeder; dat mijn vader nog nooit een geheelen dag van huis geweest was. Kan dit de zaaken niet vergoeden, laat men dan denken: het hart heeft zijne zwakke zijde. Ik was (als moeder) ook bedroefd; ik beminde mijn goedaartigen vader boven alles wat ik zeggen kan. Toen moeder mij, om mij te troosten, beloofde, mij in haar bed te neemen, bedaarde ik nog al spoedig, en was weer het zelfde speelziek vrolijk kommerloos meisje; evenwel, ik dagt veel, en sprak onophoudelijk over vader. 't Was: 'Nu moest vader hier zijn! nu moest vader dat hooren, dat zien, dat ook eeten; dat moet ik vader vertellen!' Mijne moeder kuschte mij dan, maar zweeg. Des volgenden daags zei ik: 'Maatje, ik zou zo graag eens met vader praten, voor hij naar het kantoor gaat.'

Moeder: Ja, dat kan nu niet: maar 'er is wel wat op! Schrijf eens een brief aan vader, dan kunt gij met hem praatzen: het zal hem zeer bevallen.

Ik: Maar moeder, *wat* zal ik aan vader schrijven?

Moeder: Mijn kind, dat is uwe zaak.

Ik: Dat is ook al weer waar.

Moeder: Wel, als gij eens aan uw vader dat geen schreef, 't welk gij hem, zo hij hier was, zoudet vertellen!

Ik: Heden moeder, dat is mooi van u bedagt, ja, dat zal ik doen; kom aan...

Moeder: Ik zoude u raaden nog een paar daagjes te wagten; denk 'er intusschen eens over, wat gij zo al zult schrijven.

Ik deed zo, en toen ik zeide gereed te zijn, plaatste mijne moeder mij voor een klein lessenaartje; gaf mij een pen, lag het papier zoals het behoorde; na wat overdenkens, schreef ik den volgenden Brief, die doet zien, dat ik nog geheel een kind was; een ongemeen kind zou dien beter geschreeven hebben; maar ik was een alledaagsch kind!

Mijn allerliefste lieve vader, wel het is net, als of gij al een jaar weg waart; toen ik agt jaar wierd, en dat is nu evel al een jaar, en nog twee maanden; toen mijne speelmakkertjes hier nog waren, en vader nog eens om het hoekje kwam kijken, naar onze grapjes, weet gij, vader, toen onze Fij nog oblietjes bakte, en wij die mooie prenten zagen, en wij 'er nog een heet en warm oprolden, en vader in den mond staken, en nu is het

hier zo stil, zo stil, dat, als de lieve juffrouw Warin hier niet at, 'er weinig zou gepraat worden. Want vader, ik blijf nu 's avonds op, en dan neemt moeder mij bij haar, zo dat ik heel treurig ben, en ik geloof, dat maatje veel denkt aan den Weldoener, die ons alles gaf, vader; nu dat doe ik ook, zo veel als ik maar kan, en aan u ook, mijn allerliefste vader, en Fij zegt, nu onze menheer uit is, is het niet zo leevend hier; maar als ik nu evenwel 's ogtends aan het kantoor klop, en ik geen antwoord krijg, dan is het nog wel anders naar, dat beloof ik je; als ik bij moeder ben, ben ik weer vrolijk. Maar vader, als gij nu thuis komt, wat zult gij dan vreemd opkijken, vader; onze witte kip heeft kleine kuikjes, wel twaalf, ô zij zijn zo lief, vader! zij eten en drinken uit kleine bakjes, die zo wel wat gelijken naar het broederpannetje, dat grootmoeder mij gaf, weetje vader, met zulke holletjes, en als ik die wil bekijken, dan loopen zij onder de vlerken van haar moeder, en daar slaapen zij ook, vader. Maar vader, als nu evenwel Buurvrouws groote kat over de schutting komt kijken, zo wat digt bij het hokje, wel dan moest gij de witte hen eens zien. Die zet je daar al de veeren overeinde, en kijft, en kok kocht, en is zo boos als een leeuw, dan klimt Buurvrouws kat, repje, scheerje, in den grooten lindenboom, maar durft 'er niet uit koomen, zo bang is de groote kat van Buurvrouw voor de hen, en zij kijkt al heen en weer, en de hen staat op de wagt. Maar mijn heer Berk zegt, dat ik het nog al schappelijk maak met mijn hoogduitsch, en juffrouw Warin is ook nog al te vreden over mij,

vader, en gisteren heb ik met maatje bij grootvader geweest, maar met vader ga ik evenwel veel verder, zo als vader weet, en daar houdt Mietje wel van; en Heinbaas heeft ons lekkere bessen gebragt, en de zalm, die vader gezonden heeft, is ook heel lekker. Maatje liet mij eens proeven, om dat vader hem stuurde, en ik ben zo blij, dat ik nu Rotterdam en de Maas ook kan vinden, als ik op de kaart heen en weer wandel, en weet gij wel, vader, dat wij digt bij uw Logement geweest zijn; ja, ja, op de Erasmus markt. Nu 't is maar om eens te lachen, mijnheer Berk wees mij op de kaart het Zwijnshoofd, en ik heb u niet gezien, en nu, lieve vader, heb ik zo een grooten brief geschreeven, zo dat ik geen ziertje meer weet, als dat wij magtig naar u verlangen, en dat ik u honderdmaal kusch bij mij zelf, en dat maatje, en juffrouw Warin, en de heer Berk, en grootvader en grootmoeder ook heel frisch en gezond zijn; nu goede nagt, lieve vader, van uw kleintje,

Mietje

Ik gaf mijne moeder den brief, en stond, brandend van nieuwsgierigheid, om te hooren wat zij zeggen zoude, aan haaren schoot. 'Ik zie, dat gij vader veel hebt verhaald, en alles naar waarheid; in zo verre heb ik niets tegen uw brief. Maar gij vergat mijne groote les: *doe alles met orde*. Men schrijft met orde, als men alles, wat men schrijven wil, op de rechte plaats, en ten rechten tijde schrijft; als men het belangrijkste eerst schrijft; men moet klaar en duidelijk zijn; men spreekt weinig of niet over onverschillige dingen; men ver-

haalt kort, en vermijdt allerlei invoegzels, die dikwils den lezer in verwarring kunnen brengen. Hoe is dit nu in uw brief? Laaten wij hooren; lees:'

Ik: (Leezende.) Mijn allerliefst vader! wel het is net als of gij al een jaar weg waart, toen ik agt jaar wierd, en dat is nu evel al een jaar en twee maanden.

Moeder: Denkt gij, dat uw vader niet weet, wanneer zijn kind verjaart? de verjaaring, en oblipartij enz., zoudt gij dus hebben kunnen daar laten; uw vader weet, buiten dit, dat wij zelf naar hem verlangen. Maar gij schrijft daar iets, dat zo niet gebeurd is. Hebt gij een prent heet en warm opgerold, en uw vader in den mond gestookt?

Ik: Wel neen, heden, maatje, hoe bedenkt gij dit ook zo? vader at het oblietje, en niet de prent op.

Moeder: *Ik* bedenk het niet, het staat 'er, dunkt mij.

Ik: ô, Moeder! gij begrijpt tog wel, wat ik meende!

Moeder: Dat is zo, maar waarom schreef gij het niet duidelijker?... Gij wildet veel schrijven; kinderen weeten niet veel, daarom schrijven zij alles, wat hun in het hoofdje komt, of het past of niet. Ik zeide u ook, dat men het woord *want* alleen gebruikt om ergens reede van te geeven. Ik ga mijn les leeren, *want* mijne moeder heeft het mij bevolen. Mijne moeder was zeer voldaan, *want* ik heb met aandacht geantwoord. Gij gebruikt ook te dikwijls het woord *en*; gij hebt niet gelet op de zin-scheidende teekens. Ik zie 'er uit, dat gij uwe gedagten nog niet weet te leiden; maar zo gij oplettender wordt, zal dat van zelf komen. Het is on-

nodig, dat gij den geheelen brief voorleest. Gij hebt mij, hoop ik, verstaan.

Ik: Maatje, als mijn brief *zo slegt* is, dan moest ik dien niet zenden, maar zien dat ik een beteren schreef, dan konde gij ook zien, of ik u verstaan heb.

Moeder: Uw brief is niet *zo slegt*; en uw vader zal dien met genoegen leezen, om dat het de eerste brief van zijn kind is. Er is veel verbeelding in uw brief, maar de verbeelding vertoont zig altoos vroeger dan het oordeel. Zij behaagt ons ook in kinderen: 't is een bewijs, dat zij niet stomp zijn. Wij zullen den brief aan vader zenden, die zal hem bewaaren; dan kunnen wij zien, of gij wat vordert in het schrijven. Gij weet dat ik alle uwe krabbelingen, of, wilt gij hebben, teekeningen, bewaar; als gij dan zelf ziet dat gij vordert, teekent gij immers met meer lust, *want* gij ziet zelf, wat vlijt en oplettendheid uitwerken.

Ik: Hoor eens, maatje: dagt gij, dat ik beter brieven zoude schrijven?

Moeder: Ik dagt het niet; maar ik wilde 'er de proef van neemen.

Eenige dagen later, zeide mijne moeder: 'Mietje, wij gaan buiten eeten, schrijf aan Coosje, en verzoek haar, of zij, zo mevrouw het goed vindt, met haar zusje, te twaalf uren hier wil zijn.' Hoe verheugd nam ik mijne pen op! óók om te toonen, dat ik de lessen mijner moeder wel begrepen had!

Lieve Coosje!

Mijne moeder beveelt mij aan u te schrijven; 't is

om u te vraagen, of gij met Keetje, zo mevrouw het goed vindt, te twaalf uren hier wilt komen, om naar buiten te rijden. Gij moet maar in uw daagsche jurken komen; want 'er zal wel wat, in mijn tuintje, te beridderen zijn; ik ben in geen tien dagen buiten geweest; en Keetje kan ook helpen, of met de groote pop spelen, al zo als zij wil. Hein baas zegt: dat mijn eigen schaap zo een allerliefst lammetje heeft, zo wit als sneeuw. Gij zult ook wel verlangen om het te zien; en Kees, weetje, die dikke jongen van Hein baas, zal knegtje zijn, en ons in het tuintje helpen, want het zal 'er woest en wild uitzien; en hij zal het schaapje, dat braaf sterk is, aan een touw laten graazen, en kleine Aagt zal ook meê spelen. Wat zullen wij een plaizier hebben! en misschien krijgen wij wel weêr melk met beschuit, want maatje zet het trommeltje al gereed, zie ik daar: en Kees zal wel eens in den peerenboom voor ons klimmen, want hij is zo gaauw als de wind. Mijn lieve vader is nog al te Rotterdam, en dat is niet naar mijn zin. Maar wat heeft hij mij een mooi klein tafeltje gestuurd! Gij moet het ten allereersten zien, 't is allerliefst, en 'er is een laadje in, en ik heb 'er ons dominé's-spelletje en solitairtje ook al in geplaatst. Onze lieve juffrouw Warin gaat ook meê, en mijn heer Berk zal ons wel weêr braaf plaagen, uit goedigheid, meen ik. 't Is negen uren. Ik moet nog leezen en teekenen, en gij ook, denk ik. Moeder groet hartelijk mevrouw, en ik wagt u beiden, met groot verlangen; want ik ben uwe vriendin

Mietje

Mijne moeder prees mijn brief vrij wat. De vriendinnetjes kwamen. Wij reeden naar buiten, en hadden een zo aangenaamen dag, als kinderen hebben kunnen.

Tot welke gedachten Betje Wolff ons inspireert? Zij is zo levend, deze talentvolle schrijfster uit vervlogen tijden. Zó levend, dat wij allen even nadenken over kinderen, onze kinderen, die ook zo vaak vragen, *wat* ze nou eigenlijk moeten schrijven, en die zo dikwijls moeten horen, dat het niet netjes genoeg is en dat er niet voldoende 'in staat'.

De eerste brief van onze kinderen... Weet u nog het moment, dat Tante Post hem heeft gebracht en dat u hem hebt geopend, en dat u hem hebt gelezen, beginnend met de woorden: *Lieve ouders?*

Gijsbert Karel van Hogendorp

1762-1834

Oranje Boven
Holland is vrij
De Bondgenooten trekken op Utrecht
De Engelschen worden geroepen
De Franschen vlugten aan alle kanten
De zee is open
De koophandel Herleeft
Alle partyschap heeft opgehouden
Al het geledene is vergeeten
en vergeeven
Alle de aanzienlyken komen in de Regeering
De Regeering roept den Prins uit tot Hooge Overheid
Wy voegen ons by de Bondgenooten en dwingen
den vyand tot vrede
Het volk krygt een vrolijken dag op gemeene kosten,
zonder plundering noch mishandeling
Elkt dankt God
De Oude Tyden komen wederom
Oranje Boven!

Het is deze Proclamatie van Gijsbert Karel van Hogendorp, die op woensdag 17 november 1813 een symbolisch einde maakte aan de Franse Tijd en die daarom in de geschiedenisboeken van het Nederlandse volk tot in alle eeuwigheid bekend zal blijven. Er gaat bijna geen toelatingsexamen van de middelbare school voorbij, of er wordt enige aandacht besteed aan de mannen, die na bijna twintig jaren Frans bewind het roer durfden om te gooien. En zo is Gijsbert Karel van Hogendorp beroemd gebleven tot de dag van vandaag.

Maar dat is voor ons slechts bijzaak. Wij willen ook vandaag kinderen laten schrijven aan hun ouders. Geen nood! Ook in dit opzicht is Gijsbert Karel een dankbaar object, want er zullen weinig kinderen worden gevonden, die in hun vroege jeugd vooral, zó veel, zó trouw en zó persoonlijk aan hun ouders — in dit geval aan hun moeder — hebben geschreven als hij.

Maar voordat dat gebeurt, moet er natuurlijk het een en ander zijn geschied. Moet er bij voorbeeld afstand zijn in plaats. Moeten er ook de omstandigheden zijn, die intensieve correspondentie wenselijk, zo niet noodzakelijk maken. Aan al deze factoren voldoet het eerste hoofdstuk uit Gijsbert Karels biografie. Een financiële catastrofe bij de beurscrisis van 1773 deed Gijsbert Karels vader zijn gehele vermogen verliezen. Door de gunst, waarin zijn vrouw bij de prinses van Oranje stond, werd aan vader Van Hogendorp een winstgevende post bezorgd bij de Oostindische Compagnie. Hij vertrok naar die verre gewesten en keerde nimmer terug. Van het schip, waarmee de vader in 1785 de terugreis aanvaardde, heeft niemand ooit meer iets vernomen.

De moeder zat daar nu in Den Haag met haar kroost, haar zorgen en verlangen. Maar zij zat niet bij de pakken neer. Zij tastte door ook in haar opvoedingsproblemen. En van 1773 tot 1781 zond zij haar twee zonen Dirk en Gijsbert Karel naar Pruisen, om aldaar een militaire opleiding door te maken. Het zijn de brieven, gedurende deze periode, gewisseld tussen Gijsbert Karel en zijn moeder, die wij de revue zullen

laten passeren. Brieven dus van een jongen, die in 1773 elf jaar oud was en die terugkwam als een kerel van bijna 19. Honderden epistels werden door Gijsbert Karel geschreven. Moeder Van Hogendorp was niet gauw tevreden. In haar biografie van Gijsbert Karel — waaraan ook enkele vertaalde citaten zijn ontleend — heeft Henriëtte de Beaufort de nerveuze sfeer van deze eenzame-moeder-op-afstand treffend geschilderd:

‘Ellenlang waren haar epistels. Dikwerf al heel in de vroegte geschreven, ’s ochtends om zes uur zat ze voor haar tafeltje met schrijfgerei en begon ze de brieven te schrijven, eerst die van de jongens zorgvuldig beantwoorden, dan het stellen van haar vragen, die duizend-en-een kleine vraagjes om inzicht te krijgen in hun gewone leven, in hun dagelijkse doen en laten. Ze schreef vel na vel vol met haar grote schrijfhalen, in haar geradbraakt verhollandst Frans of nu en dan in een nog slechter gespeld Nederlands. De vragen raakten maar bagatellen, maar voor de moeder die haar zoons in zoveel jaren al niet gezien had, waren het toch belangrijke dingen. Hebben de jongens nu voldoende te eten? Zijn ze in de harde groei? Wast Dirk zich geregeld met koud water, want daar hangt een heel stuk gezondheid van af, vouwen ze ’s avonds hun goed netjes op? Worden de kasboeken van het zakgeld bijgehouden? En al-zo-maar-voort. “Antwoord als ’t u blijft op al mijn vragen in deze brieven ingesloten. Niets vergeten en klaar en duidelijk schrijven, versta je?”

Aan de Kadettenschool van Frederik de Grote leven beide Nederlandse jongens, of moet ik zeggen: jongetjes, toch al spoedig hun eigen leven. Maar jongetjes zijn het natuurlijk nog en we leven met Gijsbert Karel mee, als hij zijn moeder eenmaal schrijft:

Ik heb dikwijls erge honger, vooral als we rijst krijgen, in water gekookt, zonder jus, zonder boter en zonder suiker, met een stukje benig soepvlees...

Maar deze werkelijkheid vormt slechts een deeltje van het Berlijnse leven der knapen. Sommige vooraanstaande families hadden wel plezier in de intelligente en onbedorven kadetten. En de tucht op de Pruisische school mocht dan keihard zijn, beide Van Hogendorps vonden daarbuiten gelegenheid tot veel vertier en vooral het menuet-dansen beoefenden zij met groot succes. Toen de Russische Grootvorst Paul, de toekomstige Tsaar, het kadettenkorps bezocht, behoorden Gijsbert Karel en Dirk tot de tien dansers, die hem in danstenuë mochten voordansen. Dat betekende, zonder slobkousen, in wit zijden kousen, sierlijke kniebroek met flikkerende kuitgesp. We zien ze in gedachten voor ons en we lezen Gijsbert Karels brief van 6 augustus 1776, in het Frans natuurlijk geschreven.

Ma très-chère mère!

Hoewel het vandaag mijn beurt niet is U te schrijven, probeer ik, door U hiermee een genoegen te doen, een heilige plicht te vervullen.

Donderdag verwachtten wij de grootvorst om half twaalf; hij kwam niet wegens een indigestie. De volgende dag maakte men dezelfde voorbereidingen, en hij kwam inderdaad.

De dansmeesters, de wapenmeesters, evenals de kapitein-ingenieur en onze twee leraren in de aardrijkskunde waren in de klas en de anderen waren samen in een kamer apart, waar zij voorgesteld werden aan de grootvorst; de kadetten, opgesteld in parade, moesten voor hem marcheren en defileren. Bij het binnenkomen ging ik hem eerst tegemoet, vergezeld van twee heren, de onderofficieren Lettow en Puttkammer; ik hield mijn toespraak voor hem en ik had heel wat durf nodig om me goed te houden onder al die blikken van een gevolg van tweehonderd personen. Van Prins Heinrich, die me bekeek, zodat ik er bang van werd en van de grootvorst, die iedere keer, dat ik zei: 'Mijnheer, Uwe Keizerlijke Hoogheid,' een buiging voor me maakte en me van onder tot boven bekeek; toch had ik het geluk niet te haperen. Toen de toespraak geëindigd was, zei de grootvorst tegen me: 'Ik ben U zeer verplicht' en tegen Prins Heinrich: 'Hij spreekt zeer goed Frans.' Ik trok me terug.

'Mijnheer, hoe heet U?'

'Ik heet Hogendorp, Uw Hoogheid.'

'Ik heb Uw moeder te Berlijn gekend,' zei Prins Heinrich toen tegen me.

Ik antwoordde hem: 'Zeker, Uwe Hoogheid, zij heeft de eer gehad door U gekend te zijn.'

Daarop fluisterde hij iets in het oor van de generaal

van Buddenbrock, die zich aan de andere kant van de grootvorst bevond. De laatste draaide zich om, ten einde het te horen, en ik trok me geheel terug.

Na gedefileerd te hebben voor hunne Keizerlijke en Koninklijke Hoogheden, stelden de kadetten zich in gelid op. Terwijl de grootvorst zich begaf naar de wapenzaal ging hij onder een haag van bloemen door, die een heel aangename geur verspreidden.

Eerst voerden acht paren wapenoefeningen uit . . .

Maar de genoegens worden in het verloop van deze uitgebreide correspondentie meer en meer op de achtergrond gedrongen en op de voorgrond komen steeds sterker de vorderingen van Gijsbert Karel, zijn hardnekkige vlijt, zijn zorg voor en streven naar een toekomst. Merkwaardig in dit verband een schrijven van 18 december 1780:

Ma très-chère mère!

Het uitstel van mijn vertrek uit Berlijn hindert me niet, daar ik er welgeteld veel bij win.

Morgen eindig ik de Cyropédie; ik las vandaag in drie uur tijd 12 bladzijden en de toespraak, die de stervende Cyrus tot zijn twee zonen houdt, scheen mij in het geheel niet eenvoudig.

Ik begin donderdag met Homerus. We hebben uitgerekend, dat we om zes boeken te lezen de rest van de maand december en verder de maand januari nodig zullen hebben. Rest ons dus de maand februari, aangenomen, dat ik 1 maart officier word.

Wij zullen deze maand gebruiken voor enige dialogen van Plato of voor Thucydides. Ik bedoel dus de ochtenden. Ariostes gaat me steeds gemakkelijker af en ik wil hem alleen maar om de dag lezen en er tussen door Horatius (waarvan ik bijna alle oden al heb gelezen ...).

Ter typering van zijn karakter is het niet onaardig te weten, dat hij zich in datzelfde jaar, toen zijn moeder een nieuw portret van hem bestelde, zich liet afbeelden met de genoemde Cyropédie — het bekende werk van de Griekse schrijver Xenophon — in zijn hand. Hij voegde er aan toe:

Moeder, bekijk ook het boek, er staat op Cyropédie van Xenophon, boek III; zó ver zal ik zijn, als U het zien zult ...

Moeder had echter niet veel waardering voor deze verrassing: 'Karel, je moet toch officier worden, geen geleerde...'

En vóór Mevrouw van Hogendorp het konterfeitsel in het Noordeinde ophing, liet ze de zo extra duidelijke letters van het boek stevig overschilderen. Gijsbert Karel moest page worden en geen filosoof!

Zoals al werd opgemerkt, bijna deze gehele correspondentie werd in het Frans gevoerd, hetgeen niet wegneemt, dat de Hollander in hem in iedere regel aanwezig is. Als hij wandelt in de omgeving van Ber-

lijn en hij hoort het geluid van tromgeroffel, dan wordt de opgeleide kadet in hem *niet* wakker. Maar als hij een rivier ziet, met schepen en zeilen, dan bevangt hem een verlangen naar het vaderland, dat hij niet kan vergeten:

Ik geniet tegenwoordig iedere morgen van de zon, ikzelf, mijn boom en mijn bloemen. Die voortekenen van de zomer hebben een heel bijzondere invloed op mij. Vanmorgen voelde ik me zo onrustig, zo verlangend ergens heen te gaan — waarheen? Dat wist ik niet. Ik had uit moeten gaan, moeten rennen, de natuur zien, een stuk land doorkruisen, onder een boom uitrusten, in de zon liggen, mensen zien die, terwijl ze werkten in het zweet hun aanschijns, zongen van vreugde. Ik deed dat alles eergisteren en ik bevond er me opperbest bij; ik weet niet welke demon me er vandaag van af hield. Het water doet me altijd aan Holland denken. Als ik maar een bootje zie, zoals eergisteren, springt mijn hart op van vreugde, ik kan niet meer ademen in mijn kleren, ik maak mijn buis los en ik huil bijna als ik terugkeer uit mijn vaderland zoals ik er heen ging: op de vleugelen der verbeelding.

Maar het verblijf in het buitenland droeg nochtans bij tot de vorming van deze jongeman. Het verbreedde zijn horizon. Contact met belangrijke vrienden, kennismaking met het universitaire leven in Duitsland, reizen en trekken door centra van cultuur, dit alles prikkelde tot het verdiepen van Gijsbert Karels erudi-

tie. Het cultuurleven van het Europa aan het eind der 18de eeuw vindt een afspiegeling in de brieven van de jonge Van Hogendorp, die in de brieven aan zijn moeder toch zijn persoonlijkheid bewaart in zijn relatie tot al zijn ervaringen en ontmoetingen.

De universiteit te Leipzig, die hij op een van zijn reizen bezoekt, kan hem niet imponeren.

De professoren zijn grote klets-kousen, ze zijn aller-verwardst in al wat ze zeggen. Ze zeggen zulke onzinnige dingen als ze een beetje buiten hun eigen terrein gaan en hechten toch zo veel waarde aan wat ze zeggen, dat ik spoedig genoeg van ze had...

Daartegenover zijn van bezinning getuigende opmerkingen over het Kunstkabinet van deze zelfde stad Leipzig, waar hij voor het eerst een schilderij van Rembrandt zag, en wel de opwekking van Lazarus. Het trof hem, dat de Nederlandse meester een strengere Christus had uitgebeeld, dan de Italianen dit in de regel plachten te doen. Zoals hij zijn moeder schrijft:

De Christus van Rembrandt is in ellende geboren...

Ons frappeert ook de uitvoerige beschrijving van alle schilderstukken die hij mocht bewonderen. Onze kinderen stellen zich tevreden met een ansichtkaart en wat onleesbare krabbels. Er is veel veranderd! Gijsbert Karel is in zijn toelichtingen uitvoeriger dan de catalogi van Van Schendel en Sandberg samen. Hier

staat Van Hogendorp voor ons als een hartstochtelijk reiziger, die zijn moeder wil laten meegenieten en haar tevens gebruikt als klankbord voor zijn emoties.

Hij heeft veel gezien en veel geleerd. Zijn leerjaren zijn bijna ten einde. Nog even en de terugreis naar Nederland, naar moeder, wordt aanvaard. Over Maagdenburg, de Harz, Göttingen met zijn universiteit, en dan over Munster naar Ootmarsum. Op een warme septemberdag stonden zijn voeten op vaderlandse bodem. Hoeveel jaren nog en hij zou zijn naam met gouden letters inschrijven in de vaderlandse historie?

Moeder Carolina reisde hem tegemoet, met een vol hart. Want de talloze brieven bleven toch maar papier. En acht maal 365 dagen vormen een niet geringe periode. Nota bene van 11 tot 19 jaar! Maar de brieven hadden haar niet in het onzekere gelaten. Gijsbert Karel had zich een goede zoon betoond. Het welkom-schrijven van een van de vrienden der familie onderstreepte dit alles nog eens op niet te miskennen wijze:

's-Gravenhage, den 23 maart 1781
Mijnheer en geëerde vriend!

Het is bijna 8 jaren geleden, dat ik eene afscheidsvisite van UEd. ontving, en sedert dien tijd heb ik mij steeds vergenoegd met berigten, die UEd. vrouwe moeder mij nu en dan heeft meegedeeld. Tot roem en lof moet ik zeggen, dat gij u als een jongeling hebt gedragen voorbeeldig in leven en wandel, waardoor

gij ook eene groote plaats verworven hebt in het hart van eene moeder, die haren besten levenstijd als versleten heeft ten nutte van hare kinderen, een pligt ieder wel aanbevolen, maar die door velen niet waargenomen wordt; in U, ja in U bijzonder, mijn lieven vriend, ziet en ondervindt zij de vrucht van haren arbeid; aan ongehoorzaamheid of grove misslagen hebt gij U niet schuldig gemaakt, veelmin aan verwaarlozing van tijd, blijkende uit uwe opgezamelde kundigheden in differente talen, historiën, wetenschappen etc., waardoor men met regt kan zeggen, dat gij een jongman van groote verwachtingen zijt. Dit voortreffelijke in U heeft moeder's hart ook brandende van begeerte gemaakt om U herwaarts geplaatst te zien; daar heeft zij de lang gewenschte toezegging ook van bekomen, en aanvankelijk feliciteer ik UEd. met dat aangenaam vooruitzicht, om haar met liefde-armen te omhelzen. — — —

Nu nog eenen raad. Denk mijn vriend, dat gij nu als in een vreemd land zijt gekomen, waar men den aard en de zeden der menschen eerst moet leeren kennen, in een land, dat zich van binnen en van buiten in zulke omstandigheden bevindt, dat men niet voorzigtiger kan doen, dan te hooren, te zien en te zwijgen, want in het bijzonder zoude men op zoo eenen als gij zijt, regard slaan, en onwetende u zelven ligtelijk kunnen benadeelen.

Tot slot: Hoezee! Hoezee! Hoezee!

Zoon (ja schier verloren zoon) is tot zijne moeder gekomen. Ei, ziet wat glans schittert van die wezens;

waar zijn ooit zulke vrolijke harten bijeen geweest; wie zoude in deze vreugde niet deelen? Kom aan, 'ik' ben blij met de blijden, en eindig dus dezen met een driemaal herhaald Hoezee! Hoezee! Hoezee!

Aanstekelijk werkt de vrolijkheid.

En mét de vrienden en mét de familie zijn ook wij blij, dat Gijsbert Karel — de trouwe zoon — weer bij moeder thuis is.

Johan Rudolf Thorbecke

1798-1872

Geen reeks van geslachten plaveiden zijn pad,
Hij steunde op 't geloof van geen kerk,
't Was zélf zich verworven, al wat hij bezat,
Hij, vader en zoon van zijn werk.
Beminnelijk niet, en toch vurig bemind,
Stug dikwijls, maar 't stugst in zijn buiging;
Verbitterend vaak, toch vergevensgezind
Waar 't niet gold zijn heil'ge overtuiging.
Een ijskorst, verbergend 't weldadigste vuur;
Verdraagzaam, toch 't hoofd van zeloten;
Der Kroon en den Volke een onwrikbare muur,
Een hoekige, magere, steile figuur.
Een man, als uit ijzer gegoten.

Deze bekende woorden, typerende de grote staatsman Johan Rudolf Thorbecke, werden ontleend aan de cantate, door H. J. Schimmel gedicht en op muziek van Nicolaï getoonzet, toen in 1876 het standbeeld van Thorbecke in de hoofdstad van 't land werd onthuld.

Schimmels woorden geven inderdaad het beeld van een man, die het nageslacht vooral voorkomt 'als uit ijzer gegoten'. De Gentse studenten kwam professor Thorbecke reeds voor als een 'stijf Hollandsch heertje', een stugge, gesloten, uiterst nauwkeurige hoogleraar, die de naam had 'van des ochtends vijf uur af, met het taaist geduld, folianten en quatrijnen den ganschen morgen te bestuderen en te exerceeren, daar hij zijne lessen des namiddags gaf, in het begin slechts een paar uren.

Hij gunde zich vóór het eten slechts even rust om

de dagbladen te doorloopen, een bezoek bij den grijsen Mahne af te leggen en naderhand tot eene wandeling voor zijne gezondheid.'

Een wat koele introductie van een plichtmatig, nuchter man. Arbeidzaam en voor de studenten toch zeker niet een geliefde en naar het schijnt, populaire leermeester. Maar raakt deze karakteristiek wel de diepere kern van de latere staatsman, die voor de oppervlakkige buitenstaander hard en streng bleef schijnen? Zoals zo vaak in de wereldgeschiedenis bleef de echte Thorbecke voor velen verborgen. Slechts enkele vrienden en latere leerlingen ervoeren de warmte, die schuilging achter het ijzeren beeld. Enkele vrienden en leerlingen, maar bovenal zijn gezin. In de kleine kring van zijn familie, in het geluk van zijn huwelijk met de 19 jaar jongere Saksische vrouw Adelheid Solger, was de echte Johan Rudolf een man van een doorleefde gevoelsfeer, een minnaar, die zijn verloofde en vrouw brieven kon schrijven, die ons in iedere regel ontroeren. Zoals ook zijn veel vroegere brieven aan zijn ouders ons doorlopend treffen als gave menselijke documenten van een figuur, die ook vandaag recht heeft op onze belangstelling.

De vroegste brieven dateren uit de periode, dat de grote staatsman nog 'mijn lieve Jantje' was, voor het Zwolse ouderpaar, dat het leven sociaal-economisch moeilijk bevocht. Niet het minst werden de emotionele trekken van zijn diepere aanleg mede bepaald door de problemen van zijn vroegere jeugd, waartegen de figuur van de latere beroemde staatsman op-

rijst als een waarachtige begrijpende en mee-levende zoon van vader en moeder.

Ter inleiding een briefje van vader Thorbecke aan Jantje:

F. W. aan J. R. Thorbecke.

Mijn lieve Jantje. Ik heb U briefje ontvangen en daarin gelezen, dat gij veel aan U vader denkt. Ik denk ook dikwijls aan U, lieve Jonge, en aan onsen lieven Herman en Claartje; geef aan beyde een hartelijk zoentje voor mijn.

Moeder schrijft mijn, dat gij U veel moeite geeft om verder te leeren schrijven; dat is mijn zeer lief en ik hoop, als ik weerkoom, dat ik dan in Uw schrijfboek zal kunnen zien, dat de meester altoos met U wel tevreeden is geweest.

Zijt gij nu ook altoos gehoorzaam en doet gaarn en vriendelijk, wat U lieve moeder en Uwe lieve tante U zeggen en hebben willen? Versoek Moeder, dat zij mijn dat dog vooral mogt schrijven; dan zal ik mijn regt verheugen en nog veel meer verlangen om weer bij U te zijn.

Gij gaat zeeker ook nu en dan bij Willem, maar wees dog tegen Mevrouw en de juffers altoos beleefd en vriendelijk en niet te wild in U speelen, zodat men niet over U behoeft te klaagen. — — —

Met dit ongedateerde briefje, dat mogelijk dateert van kort voor 23 april 1805 (Johan Rudolf is geboren

14 januari 1798 en was toen dus ruim zeven jaar oud) begint de correspondentie tussen de vader (later in de regel: de ouders) en de zoon. Opvallend blijft in alle brieven de gemoedelijke, persoonlijke, onproblematische toon van algemeen menselijke belangstelling in kleinigheden des levens. De kleinigheden, die in ieder gezond leven, in ieder normaal leven de hechte basis kunnen en moeten vormen.

Later zou de staatsman Thorbecke niets ondernemen — ook het belangrijkste niet — zonder van tevoren in doodgewone woorden even het contact te zoeken met zijn vrouw en zijn gezin. Thorbeckes brieven blijven van de vroegste jeugd af door en door gezond, zoals ook zijn heldere taal door en door gezond zal blijven. Gewoon — echt — natuurlijk — zonder frase — zonder retoriek — en door hem zelf zeker niet voor publikatie bestemd . . .

Eind 1805 schrijft hij zijn vader:

Mijn lieve Vader.

In het laatste oogenblik, toen mijn lieve vader vertrok, toen heeft mijn hart heel sterk geklopt en veel sterker, dan ik gewoon ben. Mijn lieve Vader, ik ben tog wel begerig om te weten, hoe het met Uw reys is afgelopen. Wij hadden wel gewenscht, dat er iemand was geweest, die ons had kunnen zeggen, of de wind goed is geweest of niet . . .

Wij vergeten wel eens, dat wij nog in de tijd van de trekschuiten leven. Een tijd, ook nog zonder telefoon,

de uitvinding, die zoveel kleine briefjes overbodig zou hebben gemaakt.

Maar er zijn ook zaken, die onveranderd en onveranderlijk blijven in de kleine geschiedenis der menselijke verhoudingen.

Er zijn nog in het geheel geen streepjes voorgevallen.

Streepjes! Onvoldoendes! Slechte aantekeningen...

Het volgende schrijven is van een ontwapenende, romantische naïveteit.

J. R. aan F. W. Thorbecke.

Zwolle z.d.

Lieve beste Vader.

Ik heb U al zo dikwijls beloofd, niet weder ongehoorzaam tegen U te zijn en toch is het altijd weder geschiedt. Nu beloof ik het U, beste Vader, dat deeze belofte niet weder zal gebroken worden. Gij kunt er zekerlijk niet terstond op aan, dat weet ik wel, omdat ik het zo dikwijls beloofd en doch niet gedaan heb, maar thans zal en wil ik het doen.

Gij kunt niet denken, lieve Vader, hoe treurig mij eene scheiding van U zoude maken; ik zal van nu af geen ongehoorzaamheid tegen U bedrijven, om ten minsten te maken, dat gij niet gaarne van mij zoudet weggaan en niet slechts blij zijt van mij verlost te zijn. Neen, ik zal maken, dat gij mij niet zonder treurigheid

zult kunnen verlaten, en hoe zwaar, hoe moeilijk zoude mij het afscheid nemen van U, Moeder, van mijn beste Herman en Claartje vallen, wanneer gij na Osnabrug zoudt moeten reizen. Ik mag er niet aan denken, terwijl ik het niet zonder leedwezen doen kan.

Het is een van de laatste geluiden uit Johan Rudolfs kindertijd. Het niet gedateerde schrijven stamt van een jongen, die wellicht de eerste tien levensjaren nog niet heeft voltooid. In het volgende stadium staat een knaap voor ons, die de leeftijd heeft bereikt van wat wij tegenwoordig noemen die der middelbare school. De toon is wat rijper geworden in deze brieven uit de jaren 1811 tot 1813, maar het belijdende berouw van de dertienjarige Thorbecke doet ons wel erg vroeg-negentiende-eeuws aan; een echo uit een wel zeer, zeer ver verwijderd verleden. Helaas, hoor ik een enkele vader of moeder misschien mompelen. Het zij zo. Zo tijden — zo zeden, mogen wij een klassiek woord vrij interpreteren. Welke vader zou niet vreemd opkijken bij het ontvangen van het volgende schrijven...

Vreemd en misschien verheugd? Ofwel: ongelovig!

J. R. aan F. W. Thorbecke.

Zwolle, 12 Mei 1811.

Geliefde Vader.

Thans treedt gij weder een nieuw jaar Uws levens in en ik wensch Uw regt hartelijk geluk tot 't zelve en

ik hoop, dat gij nog veele jaren tot Uw genoegen en, beste Vader, tot het geluk van de Uwen moogt doorleven.

Hoevele daden heb ik wel dit jaar weder gedaan, die mij berouwen, U smart aandoen moeten, dus tegen mijnen pligt strijdig zijn! O, hoe smarten mij die thans! Ik beproef nog eens, hoewel met een zwakken moed, U tot vergeving te bewegen. Beste Vader, wilt gij het berouwhebbende hart vergeven, o, zo doe het.

Beginst slechts dit jaar niet geheel zonder hoop. Ik zal zeker alles doen, om mijne ondeugden af te leggen. O, vergeef ze mij slegts nog eenmaal!

Wie van ons zou niet vergeven? Wie van ons zou niet worden ontwapend door het roerende briefje, dat de brave Zwolse zoon aan zijn ouders zendt op 3 november 1812?

J. R. Thorbecke aan zijn ouders.

Zwolle, 3 November 1812.

Waarde Ouders. — —

Uwe leeuwrikken worden goed bezorgd, ook zijn de canarievogeltjes best in orde. Zij zingen zeer goed en de verandering van plaats heeft geene uitwerking op hen gehad. — —

Is dat nu niet zeldzaam: den 29sten October zend ik een brief van gelukwensching aan Grootvader en Grootmoeder en wel in 't Hollandsch af en den avond daaraanvolgende ontvang ik Grootmoeders brief met

Uw bevel, om een brief in 't Duitsch te schrijven. Gij ontvangt dus hier een dankzeggingsbrief aan Grootmoeder in deze taal. Gij zult denzelven wel gelieven na te zien; hij is niet fraai geschreven, maar gij weet wel, in 't Duitsch schrijven heb ik lang geene oeffening gehad. Gij zult ook wel Grootmoeder gelieve te zeggen, dat zij slechts op 't wezentlijke acht moet geven.

Op Uwe vragen, of ik mijn dagboek nog voortzette en of ik noch aan 't dagelijksch gebed en aan 't ontworpen plan vasthoude, kan ik met een gerust geweten ja antwoorden; om hier in huis vriendelijk en beleefd te zijn, daarop zal ik mij toeleegen. Ik hoop, beste Ouders, dat gij van den tweden November regt veel genot zult gehad hebben; mijn geest zweefde op dien dag altoos over na U en in mijne gedachten was ik bij U tegenwoordig.

O, hoe wensch ik, dat weldra de tijd moge komen, waarop wij (zooals ik hoop) wezentlijk weder vereenigd worden zullen. Waarlijk, mijn hart b(randt) van verlangen, om U, dierbare Ouders, weder te zien. Ik heb 't hier zoo goed als mogelijk is, maar waar vind ik hier zulk een liefderijken vader en liefhebbende moeder! Wat zijn alle genoegens, als ik U misse?— — —

p.s. De kaas heb ik in de vliegekast gezet; dezelve ziet er nog zo goed uit, alsof gij hem eerst gisteren met boter besmeerd haddet, aan de korst slechts bevind zich hier en daar een weinig groen uitslag. — — —

Hoeveel kinderen van ons allen zijn nu nog zo zorgzaam? Dat is één vraag! Maar een andere vraag kan gesteld worden! Was het geval van Johan Rudolf Thorbecke misschien ook niet reeds uitzonderlijk in die goede oude tijd? Lezen wij tussen de regels door niet al het eerste hoofdstuk van een boeiend leven, dat ook later geheel in dienst werd gesteld van anderen? Want ook de komende studentenjaren sluiten organisch aan bij het geïllustreerde, waarvan als essentie in Thorbeckes persoonlijkheid dan al naar voren treedt: Algehele betrouwbaarheid.

J. R. Thorbecke aan zijn ouders.

Amsterdam, 12 juni 1815.

Dierbaarste ouders.

Met de grootste blijdschap heb ik Uwen onschatbaren brief van den 8sten deser ontvangen, te meer daar ik Zaterdag op geen berigt rekende.

Ware hartenaandoening heeft mij bij 't lezen van denzelven aangedaan. Meer genoeg dan deze heeft mij zeker nog nooit een brief gemaakt en hem reeds meer dan vier malen doorgelezen hebbende, vang ik hem altijd met nieuwe vreugde weder aan. Waarlijk, lieve Vader, wilt gij mij regt in mijne goede voornemens sterken, dan schrijf mij, verzoek ik U, meer zulke uitmuntende brieven.

Thans bevinde ik mij ook in de noodzakelijkheid, om op Uwe vraag, lieve Ouders, te antwoorden, hoe mij mijn leeraar bevalt, hoewel ik liever nog eenige

weken daarmede wagtte. In Ds. Sartorius vind ik een regt opgewekt, braaf en doorkundig man. Hij is buitengemeen ferm in wiskunde, physica en natuurlijke historie, alsmede philosophie. Hierin bezit hij eene doorkneedde kunde. Alles staat hem duidelijk voor den geest en hierom zijn zijne verklaringen en instructien ook zoo buitengewoon klaar en bevattelijk. Niet zoo uitstekend is zijne kunde in Latijn en Grieksch. Daarin is hij zekerlijk wel bekwaam, maar evenwel had ik, en vooral van 't Latijn, meer van hem verwacht. Ik kan zekerlijk ook hierin nog veel van hem leeren, maar het schijnt mij toe, dat hem en de regels en die fijne nuances ontbreken. Intusschen heeft hij mij hierin nog geene veertien dagen onderwezen en het kan zeer wel zijn, dat ik hem niet zeer juist beoordeel, en dat mijne meening mettertijd verandert.

Ik schrijf U slechts, wat mij tot nog toe is voorgekomen.

't Is ook slechts in Latijn en Grieksch, dat zijne kunde met zijne overige wetenschap niet zeer in evenredigheid staat, want voor 't overige heeft hij mijne verwachting verre overtroffen. Ik schep ook veel vermaak in zijnen omgang en heb het hier over 't algemeen tot nog toe zoo goed, als ik het buiten 't ouderlijk huis, zooals mij dunkt, maar hebben kan. Dat toch, weet ik al te goed, vind ik nergens weder. De dominé en zijne huisvrouw behandelen mij zeer goed, de overige huisgenoten en in 't bijzonder de kinderen zijn mede zeer aardig. Zie daar, geliefde Ouders, openhartig mijne meening over mijnen tegenwoordigen

toestand: dit is ook alles wat ik tot nog toe U er van vermag te zeggen.

Intusschen moet gij den korten tijd van mijn verblijf in aanmerking nemen.

Zeer groot genoeg verschaft mij hier de verzekering met oome Frans, die zich regt bevlijgt mij mijn verblijf alhier aangenaam te maken, wiens braaf character ik van dag tot dag meer leer waarderen en wiens hartelijk gedrag ten mijnen opzichte volkomen mijne liefde in den hoogsten graad wegdraagt. Ik kan U wel zeggen, dat ik van oome Frans veel verwacht heb, maar dat hij mijne verwachting verre, verre heeft overtroffen. Hij doet naauwkeurig altoos onderzoek bij mij naar mijnen toestand en ondersteunt mij in alle gevallen met zijnen welmeenenden hartelijken raad. Ik wensch mij geluk, hier zulk eenen oom te hebben gevonden. — — —

De vakken, die ik thans onder handen heb, zoals philosophie, physica en natuurlijke historie, vereischen onbegrijpelijk veel studie en inspanning. Zij gaan zoo diep en 't is daarom, dat ik altoos zooveel te doen heb. Intusschen zal dit van tijd tot tijd wel gemaklijker gaan.

Gij vermist onder mijne bezigheden de geschiedenis! Dit is waar en dat hiertoe geen afzonderlijke dag bepaald is, komt daarvandaan, dat de dominé, zooals ik merk, volstrekt geene historie of chronologie verstaat. Intusschen is het toch bestemd, dat op de dagen, waarop een gedeelte aan het tekenen is toegewijd, Woensdag en Zaterdag, ik mijne tabellen zal voort-

zetten. Gij weet, hoezeer ik voor de studie der historie ben ingenomen en kunt dus nagaan, hoezeer mij dit spijt. Hoe het evenwel met de historie gaan zal, zal mettertijd wel worden geschikt, want gij kent mij te wel, om niet te weten, dat ik historie niet zal laten varen. Ik hoop met den eenen of anderen historicus nog eens in kennis te komen. — — —

Op mijn kamertje weet ik niet, dat ik iets te begeren heb, dan dat het knipje nog niet aan de deur gemaakt is en ik dus 't kamertje niet kan sluiten; de dominé is er reeds aan bezig geweest, maar heeft het niet kunnen maken. 't Wagt dus slechts op den timmerman.

Bijzonder aangenaam, lieve Ouders, is mij Uwe belofte betrekkelijk een horologie geweest: gij weet, hoezeer ik daarna verlang en altoos verlangd heb en hoe groot ook werkelijk mijne behoefte daaromtrent is. Evenwel verzoek ik U, mij er vooral geen boven Uwe krachten te kopen: ik ken Uwe omstandigheden en wil er dus veel liever een ontberen, dan te kunnen denken, dat gij, om aan mijnen liefsten wensch te voldoen, Uw vermogen waart te buiten gegaan. Dat ware een eeuwig duurend verwijt voor mij.

Regt zeer ben ik geroerd geworden door 't gelezene van Jetje. Ik voel nu zoo smartelijk, hoe lief mij dat kind was. Hoeveel zoude ik niet willen opofferen, om haar eens te zien en hartelijk te omhelzen. Ik verzoek U, beminde Ouders, U eens in mijne plaats te stellen en mijne liefde regt aan dat lieve kind te doen gevoelen; ik mis waarlijk veel aan haar.

Gij ontvangt hiernevens 't begeerde goed met de

daarbij behorende lijst; ook bevinden zich in de zak drie potloden voor Herman en de beide zusters; dat voor Jetje heb ik afzonderlijk overschreven, omdat 't belofte was: gij zult dus de goedheid hebben, het haar als een geschenkje van Rudolph te overhandigen.

Nu lieve Ouders, nogmaals ontvangt gij de welmeenendste beloften en betuigingen mijner goede voornemens, waarin ik regt door Uwen heerlijken hartelijken brief ben versterkt geworden. Mijnen hartelijksten dank daarvoor. Ik zal de daarin vervatte ouderlijke lessen uit al mijn vermogen trachten op te volgen en aldus te tonen, dat ik er de waarde van gevoel. — — —

Wat een karakter demonstreert de jonge student aan het Athenaeum, die in de hoofdstad onderdak heeft gevonden bij de Lutherse predikant Sartorius, die vroeger in Zwolle had gestaan en later hoogleraar werd.

Het had heel wat voeten in de aarde gehad om de begaafde leerling van de Latijnse school te Zwolle over te hevelen naar een centrum, waar hij zijn studie voorlopig zou kunnen voortzetten. Financiële moeilijkheden in zijn ouderlijk milieu zullen hieraan niet vreemd geweest zijn, maar Johan Rudolf was het waard.

En spreekt uit zijn brieven niet een gedurige angst om te kort te schieten in verantwoordelijkheid? Een ideale jongen, een ideale student. Wie tegenwoordig de interne vraagstukken van onze middelbare school

van nabij mag bekijken, hij leest met stomme verbazing de brief, waarin de jonge Thorbecke op 6 juni 1815 de indeling van zijn werkzaamheden toelicht, reeds de dag na het vertrek van zijn ouders, die hem hebben gebracht.

‘Dezelve zijn als volgt:’

Maandag: natuurlijke historie, waarbij wij gebruiken ’t handboek van Blumenbach en ’t welk ik na ’t onderwijs, volgens de verklaring in de les gehoord, zooveel mogelijk moet uitbreiden en mijne denkbeelden, hoe uitvoeriger, hoe liever, schriftelijk ontwikkelen; den overigen tijd des daags aan ’t Grieksch (uit de selecten van Wytttenbach) bestedende.

Dingsdag: ’t werk van Maandag zijnde nagezien, wordt er onderwijs gegeven in de wijsbegeerte, waarbij de logica van Feder verklaard wordt; dit schriftelijk hebbende uitgewerkt (waarlijk niet weinig), wordt ’t overige des daags aan ’t latijn besteed (Ciceronis Tusculanae Quaestiones).

Woensdag: ’t werk van Dingsdag nagezien en in ’t Latijn geëxpliceerd en de meetkunde, waarbij ik een menigte voorstellen, uit mijne tot nog toe verkregene kunde, moet bewijzen en oplossen, zonder daarbij eenig boek of hulpmiddel te gebruiken. Vervolg: tekenen.

Donderdag: de physica, waarbij ik gebruik het handboek van Van Swinden; na dit alles bij mij zelven herhaald en schriftelijk uitgebreid te hebben, neem ik ’t Grieksch onder handen.

Vrijdag: de hogere wiskunde en wel bijzonderlijk de algebra volgens La Croix, waarin na een algemeen overzicht, door mij een menigte voorbeelden bewerkt worden. Om 't algemeene overzicht te krijgen, bedien ik mij eerst van Kaestner, Anfangsgründe der Arithmethik, Geometrie etc., 't welk ik dan na 't onderwijs volgens mijne eigene denkbeelden zeer uitbreide. Voorbereiding op de Latijnsche les.

Zaterdag is bestemd tot nazien van 't werk des vorigen dags, alsmede repetitie van 't geen de gehele week is uitgevoerd. Verder tekenen.

Bij gelegenheid der natuurlijke historie wordt dan ook de mineralogie ten eersten begonnen, waarbij ik kan gebruik maken van de fraaie collectie mineralen, welke de dominé bezit.

Ziedaar dan 't plan mijner werkzaamheden, die voorwaar niet gering zijn. Ik ben verlangend daarover de mening mijner lieve ouders te horen. Ik heb alle morgen een uur voor 't ontbijt en is dat niet voldoende dan wordt er de tijd na 't ontbijt aangeknoopt.

't Latijn en Grieksch, dat ik bij beurten alle dagen heb, is buitendien.

Het is nogal wat! En welk een rust te midden van de opwindende Franse tijd, waarvan het einde in de volgende brief doorklinkt:

J. R. Thorbecke aan zijn ouders.

Amsterdam, 21 juni 1815.

Liefste Ouders,

Regt hartelijk heeft het mij leed gedaan, dat ik niet eerder geweten heb, dat Zondag de verjaring was van mijne goede moeder; ik twijfelde of 't was den 18den Juny of July, liet daarvan iets blijken in mijnen vorigen aan Herman en meende zeker, dat, daar ik Zaterdag geen brief ontving, dezelve op den 18den July plaats had. Intussche, wat doet de dag ter zaak, indien slechts 't hart de waarde gevoelt van zulk eene liefderijke zorgende moeder te bezitten en bij zulk eene gelegenheid zich alle aan 't zelve verschuldigde pligten en reden tot dankbaarheid met levendigheid voor den geest stelt. Ik roep thans in mijn geheugen, lieve Moeder, dat alles terug, wat U op mijn vuurigste dankerkentenis aanspraak doet maken en ben bezield met die overtuiging, dat ieder kind weliswaar aan zijne moeder is verknocht, maar ik zooveel te meer, die ik eene zoo buitengewone moeder heb.

Dat alles gevoel ik ten sterksten en zal dat met der daad aan den dag leggen. Nu ik alleen, nu ik in eene andere huishouding ben, nu ik voor mij zelve moet zorgen, zie ik de grootte van mijn gemis in en mijne liefde jegens mijn hartelijke moeder moet daardoor te meer aanwakkeren, alsmede mijn ijver, om U mijn dankbaar, erkentelijk gemoed te betonen. Ik wensch U dus met al mijn hart, met al wat in mij is 't geen een zoon U wenschen kan. Ik hoop en bid dagelijks, dat

de algoede Hemelsche Vader U nog lang, regt lang gezond en bij krachten moge houden, opdat ik U toch nog eens moge kunnen toonen, wat ik voor mijnen plicht reken. Ontvang dan en neem liefderijk aan, beste Moeder, de hartelijkste betuigingen mijner hartelijke, opregte, kinderlijke liefde en mijne beloften, waarvan ik hoop, dat in dit jaar de Hemelsche Vader U de vruchten moge doen zien.

Ik heb gezien, dat Uwe reis naar Osnabrück reeds bepaald is en met leedwezen om onze verdere verwijdering. Maar ik hoop, dat gij U, lieve Ouders, daar eens regt mogt sterken en dat gij daar tenminste eenig levensgenot mogt hebben. Ik kan mij zoo hartelijk in U verheugen, wanneer ik denk, dat gij opgewekt en versterkt moogt terugkeren, daar gij daar toch met alle bliken der innigste liefde zult overladen worden. Ik wensch, dat de Voorzienigheid deze reis eenen heilzamen invloed moge doen hebben op Uwe ligchaams- en zielskrachten. Wat mijne tekening betreft, die hoop ik, wanneer ik enigszins zal kunnen, Donderdag of Vrijdag en op zijn laatst Zaterdagavond met 't schip af te zenden; ik zal mijn best doen, om ze aan Uwe verwagting te doen beantwoorden. — —

Verblijdt zich Jetje niet zeer, dat zij Grootvader en Grootmoeder, oomes en tantes zal wederzien? Dat lieve meisje ligt mij zoo regt aan 't hart; dat ik haar toch eens weder hartelijk kon pakken! Ik verzoek U, lieve Ouders, dat lieve kind mijne onveranderlijke liefde te doen gevoelen. Aan Herman hoop ik, wanneer de tijd 't eenigszins zal toelaten, te schrijven met de

tekening, zooals ook aan den heer Ter Pelwijk, dien ik wilde, dat mij op eenige wijze in de historie aan de hand zou kunnen gaan, 't welk ik hem niet onduidelijk zal doen merken.

Met betrekking tot het zenden van brieven zal ik mij houden aan Uwe bevelen.

Gij schrijft mij, dat ik om meer tijd te winnen, mij niet mogt keeren aan de huislijke avondmaaltijden en vroeger naar bed gaan, maar daar zijn, mijns inziens, verscheide redenen tegen. Wanneer er geen gezelschap is, eten wij altoos om 10 uren en gaan om 11 uren te ruste, 't welk geenszins te laat is en waarop des morgens zeer goed om 5½ à 6 uren kan opstaan, 't geen ik altoos doe.

Hierbij verzoek ik U in aanmerking te nemen, dat ik bijna den gantschen dag op mijn studeerkamer alleen ben en dat ik na eenen langen middag wel verlang mij uit te spannen in 't gezelschap van mijne huisgenoten, daar tevens, wanneer ik, meesttijds om 10 uren naar bed gaande, eens later opbleef, zoo slaperig zou worden, dat ik mij niet zou kunnen ophouden; hierom komt 't mij voor beter te zijn, mij aan de huislijke orde te gewennen, waarin ik tijd genoeg vinde mijne bezigheden te verrigten.

Dunkt U niet, dat 't er aan den staatkundigen horizon tegenwoordig donker begint uit te zien? Nu zal weldra de grote zaak beslist zijn.

Napoleon schijnt den eersten dag des gevegts eenig voordeel te hebben behaald, maar nu is er een slag voorgevallen, waarin Blücher met zijne Pruissen den

vijand over de grenzen heeft teruggedrongen; die tijding heeft gister een courier aangebragt. Intusschen is onze Erfprins gekwetst; niet bemoedigend voor 't Hollandsche krijgsvolk! God geve, dat alles ten beste moge uitloopen.

N.B. Zoo op 't oogenblik komt er tijding door een extraordinaire Staatscourant, dat de Franschen door de Pruisen geheel verslagen zijn en 150 stukken geschat verloren hebben. De courier hiervan is gisteravond in Den Haag aangekomen. De tegenwoordig bij zulke gelegenheden extraordinair uitkomende Staatscouranten zyn reeds voor f. 1,— verkogt: een blijk van de waarde, die men stelt op de tegenwoordige berigten.

Te midden van het gebulder van de kanonnen bij Waterloo klinkt onverdroten, onafgeleid de stem van de plichten, die een jonge student voelt tegenover zijn ouders. Hier en daar een beetje griezelig misschien...

Maar ongetwijfeld vertegenwoordigen deze jeugdbrieven van Johan Rudolf Thorbecke het beste wat een kind kan opbrengen. Dat deze zoon van zijn ouders later een voortreffelijk zoon van zijn volk zou worden, straalt uit deze vaak vormelijke epistels te voorschijn.

Neerlands 'beste burger' was ook geslaagd als zoon van zijn 'lieve ouders.'

Simon Gorter

1838-1871

‘Maar zoowel het vroeg sterven van mijn vader,
als ’t ontbreken van wijzen in deez’ tijden,
deden mij veel van wat er moest ontbreken.’

HERMAN GORTER
‘De School der Poëzie’

Beroemde zoons van niet-beroemde vaders; niet beroemde zonen van beroemde vaders... Soms schept de geschiedenis onverkwikkelijke problemen. Ja, er zijn zelfs zulke complexe aangelegenheden in dit opzicht, dat er anekdotes konden ontstaan, die menselijke problemen vaak zo treffend illustreren. Zo is er het verhaal van de vader van de beroemde componist Felix Mendelssohn, die eenmaal woedend zou hebben gezegd tot een vriend: ‘Mij schijnt niemand te kennen. Ze noemen me óf de zoon van mijn beroemde vader (de filosoof Moses Mendelssohn), óf de vader van mijn eigen beroemde zoon.’

In dit geval ligt het iets anders. De kundige journalist-auteur Simon Gorter, is voor velen inderdaad de vader van zijn beroemde zoon, de socialistische dichter Herman Gorter, voor ons allen de zanger van de *Mei*. Maar wij zullen gelegenheid hebben in de stem van deze niet zo vermaarde vader iets te beluisteren, dat ons duidelijk kan maken, dat ook hij het volste recht heeft op onze belangstelling. Het zijn Simons brieven, aan *zijn* vader en moeder, dus aan Herman Gorters grootouders, die de lezers daarstraks zullen leren kennen en liefhebben als zuivere en — om een sterker woord te gebruiken — volstrekt

pure uitingen van liefde voor 'vader en moeke'.

Er is daarnaast nog iets, wat de lezer kan boeien. De dichtregels van het begin demonstrenen duidelijk, dat Herman Gorter zijn vroeg gestorven vader wezenlijk heeft ontbeerd in zijn dichterlijke jeugd. Hoe zou het anders kunnen? Welke gevoelige jongen zou onder zulk een gemis niet diep gebukt gaan?

Maar er is nog iets anders! Herman Gorter zal zonder twijfel het oeuvre van zijn vader hebben leren kennen en waarderen en hij zal de invloed ervan hebben ondergaan. Zoals professor Stuiveling dit treffend formuleert aan het slot van de inleiding, die hij vooraf liet gaan aan de uitgave van de *Brieven van Simon Gorter*, waaraan ook deze teksten zijn ontleend. 'Kan men zonder spot zeggen, dat het beste van wat Simon Gorter de letteren schonk, déze zoon was, men mag niet voorbijzien welk een betekenis zijn kritische studiën hebben gehad bij hun verschijning, en blijkens een noodzakelijk geworden tweede druk nog gedurende meer dan tien jaren daarna. Hun invloed op Herman kan geen andere zijn geweest, dan dat ze een hem aangeboren element versterkten. Heeft de liefdevolle herinnering aan Grootvaders pastorie te Balk de inspiratie gevormd van de sublieme regels, waarmee de *Mei* begint, geheel dit grote lied en alle andere verzen van deze oorspronkelijkste, minst-retorische onzer moderne dichters tonen een directheid van plastic, waarvan de schone noodzaak hem, eerder dan door Kloos en Verwey, reeds was betoogd door de nagelaten kritieken van zijn eigen vader.'

Een kort doch hevig leven weerspiegelt zich in deze correspondentie. De zoon van de Friese dominee zou ook dominee worden, waarmee de typische traditionele sfeer in het doopsgezind milieu van de Gorters is getekend. Inderdaad studeerde Simon theologie en werd ook hij predikant. In het verloop der brieven zal duidelijk worden hoe de zwakke jongeman ten slotte de kansel zal verwisselen voor de redactionele bureaustoel van *Het Nieuws van den Dag*. Het waren zijn journalistieke bijdragen, die later ook gebundeld werden, én enkele voortreffelijke letterkundige essays in *De Gids*, die hem in zijn generatie op de voorgrond plaatsten.

Zijn vroege dood, door de afschuwelijke tering (waartegen in die jaren der negentiende eeuw geen kruid gewassen was) maakt het voor latere generaties tot een discutabele kwestie, of uit Simon Gorter misschien iets groots had gegroeid, ofwel dat moet worden gesteld, dat hij — naar oude mystiek — in zijn leven dát heeft gegeven, wat hij te geven had.

Maar hoe dit ook zij, in de sfeer van zijn brieven dringt zijn stem nog helder door tot ons hart en ons gemoed. Want hij was een goede zoon van (zo dringt onweerstaanbaar tot ons door) goede ouders. En wij leven met hen mee in de pastorie, waarvan de ramen uitzien over het vlakke, Friese land, Warns, Balk, Sloten, Sneek...

‘In een oud stadje, langs de watergracht —
In huis was ’t donker, maar de stille straat

Vergaarde schemer, aan de lucht blonk laat
Nog licht, er viel een gouden blanke schijn
Over de gevels in mijn raamkozijn . . .’

Iets van ‘een gouden blanke schijn’ ligt over Simons brieven. Sober en verstild, naar binnen gekeerd, maar een jongen van goud. En een jongen die kon schrijven, die (om dit woord te gebruiken) het *métier* der correspondentie beheerst. ‘Brieven-kunst!’ Maar dat wil niet zeggen: het maken van literaire brieven. Deze brieven raken één overkoepelende levensessentie: de band tussen ouders en kinderen, maar dan op allermenselijkst niveau. Achter alle geheimen van alle levens ligt deze wetmatige gelijkheid, dat voor alle ouders en alle kinderen één en dezelfde liefdesband bestaat. Hierin zijn wij allen gelijk. Verwacht van deze correspondentie — lezers — niet *buitengewoons*. De brieven van Simon Gorter demonstrenen het ‘gewone’; maar dit ‘gewone’: *subliem*.

En nu terug naar 1858, naar Amsterdam, naar de student, die in zijn slecht verwarmd kamertje, op 19 december van dat jaar schrijft:

Amsterdam den 19 December 1858.—

Lieve Vader en Moeke!

Ik dank u hartelijk voor de, ik weet het, zoo opregt gemeente heilwenschen op mijn verjaardag. Ik ben nu twintig jaar geworden, maar kan 't my zelf eigenlijk niet voorstellen hoe oud of hoe jong dat wel is. Vier

maal zoo veel jaren, is't de wijze Agur niet die dit zegt?, is een leeftyd die de mensch maar zelden bereikt — vele sterven als zij pas twee maal twintig tellen — niet weinigen zyn er die niet eens een twintigsten winter beleven. En hoe zal 't nu gaan? ik bedoel met den tyd: zal hy sneller vliegen naarmate ik ouder word of langzamer? Als ik de laatste vijf, zes jaren tot maatstaf mag nemen (ons vertrek van Warns; Balk; Sloten; Sneek —; Amsterdam) dan zal de tyd van mijn verblijf hier, achter mij liggen vóór ik het nog vermoed. Aanst. Februarij zal 't reeds vier jaar zijn dat ik naar Sneek ging, en dus 't ouderlijk huis voor goed verliet — nog drie jaar (als alles goed gaat) waarin ik alleen de vacanties t'huis zal doorbrengen en dan — ja, waarheen dan? en wat dan? — alles nog in 't duister en in een onzekere, nevelachtige toekomst liggende — maar 't is toch een toekomst en als zoodanig iets waarnaar de mensch met meer of minder sterk verlangen pleegt uit te zien. Ja dit is zonderling: of oude menschen 't ook zoo hebben weet ik niet, maar ik heb tot nu toe alle toestanden en alle gebeurtenissen in mijn leven beschouwd — niet als wezenlyk — niet als doel, — maar als voorbereidingen voor, en overgangen tot een zeker doel dat vóór mij ligt en dat mij ook nog zoo weinig bekend is. Ik verbeeld my wel eens, dat dat streven en uitzien naar en hopen op een toekomst — waarin dan eindelijk het ware leven en wezenlyk geluk komen zal, het geheele leven door duren zal en eerst vervuld zal worden na den dood. —

Daar zijn er al weer tien à twaalf weken om sedert

de groote vacantie — en wéér hebben wij een vacantie van veertien dagen ongeveer. Bijna alle jongelui zijn naar huis getogen — en behalve de amsterdammers, zijn er buiten mij, maar twee buitenlui overgebleven. t' zijn treurige donkere dagen tegenwoordig. Gister en eergister was t' nog frisch — al was t' koud — maar van daag ziet men Amsterdam weêr op t' treurigst — regen — wind, parapluie's — natte slykerige straten — koude voeten — zijn scheering en inslag. Dan denk ik veel aan den gezelligen kring om den kagchel thuis, en wensch ik bij gebreke daarvan soms wel een familie te hebben waar ik familiaar kan komen. Doch dat kan niet. —

Ik heb het kistje met de schoone kleederen, ter goeder ure ontvangen. Ik had niet gedacht dat de beurtman zoo spoedig de vaart zou hervatten — en daarom den dag te voren, nog eenige boorden gekocht. De deventer koek was lekkerder dan die gewoonlijk is.

De levenssfeer van de student uit deze jaren is reeds lang op de achtergrond gedrongen als wij uit een schrijven van nagenoeg zes jaar later vernemen, dat de predikant Simon Gorter ernstig ziek is geweest en voor herstel van krachten naar het zuiden moet gaan, naar Arcachon in de buurt van Bordeaux. Dat was in het eind van 1864. Een jaar tevoren had hij zijn eerste standplaats Wormerveer verwisseld voor Aalsmeer.

Dit Arcachon zou de dominee inspireren tot zijn al dan niet denkbeeldige reisbrieven aan een vriend in Holland, die later onder de naam *Arcachon* werden

gebundeld en gepubliceerd en die terstond door alle kenners werden 'geproefd' als iets bijzonders; vóór allen door Busken Huet.

Eerste en laatste deel uit een brief van 11 december 1864:

Lieve Vader en Moeke!

Van dag tot dag heb ik het schryven uitgesteld, omdat ik telkens hoopte U de eindbeslissing mee te kunnen deelen. Vandaag heeft die ons eindelyk uit de spanning en onrust van zeven weken verlost. Een telegram van Pa Lugt berigtte ons: alles in orde op zeer ruime en royale wys. Ik moet nu deze week reeds vertrekken en wel naar Arcachon, een zeeplaatsje 2 uur sporens zuidelyker dan Bordeaux — Jo zal in het voorjaar my volgen. Hoe gaarne zou ik u nog zien vóór myn vertrek, maar ik mag geen zeereis wagen en durf van u niet vragen, dat gy komen zult. Welligt is het ook het best, aandoening te vermyden; myn zenuwgestel heeft toch door de onzekerheid der laatste weken reeds veel geleden, zoodat ik my soms maar met moeite goed kan houden. Goddank, het zwaarste is welligt voorby en alles met alles genomen, heb ik een gezegenden verjaardag.

Het afscheid van myne dierbaren zal my ontzettend veel nog kosten. Maar kracht komt naar kruis. De mensch wint by de smart; en de vreugde van onze smarten zyn niet de minst zuivere en reine.

— Dank voor Vaders bemoedigenden en moedigen

brief: 't wordt my nog soms zeer bang wanneer ik aan 't scheiden van zoo veel wat my dierbaar is, denk, maar over 't geheel hebben wy goeden moed. De haas was welkom en heeft ons heerlyk gesmaakt; niet minder de poffen; de noten draag ik als amuletten in myn zak.

Ik ben zoo gezond en hoest zoo weinig als ik alleen in de maanden November van de twee laatste jaren was. Alleen zyn myne zenuwen sinds Augustus zwakker en gevoeliger dan vroeger. Aan myn portret zult gy zeker niet kunnen zien, dat ik ziek geweest ben.

Arcachon is een opkomende badplaats; natuur zeer liefelyk; uitgestrekte pynbosschen; eenvoudig leven is daar mogelyk; terwyl Pau opgepropt is met vreemdelingen die veel geld verteren, en een hoogen toon van leven in zwang hebben gebragt. Bovendien is Pau, naar 't oordeel van Van Geuns in den zomer voor my te warm. (Huishuur byv. in Pau van f500,— tot f800,— een meid in de maand f 15,— à f 16,— ik verschryf my niet; 't zyn guldens, geen franc's. Hoe dit nu in Arcachon zal zyn?) — Van prof van Geuns kryg ik aanbevelingsbrieven mede voor eene hollandsche zeer gastvrye familie te Bordeaux.

Vele groeten; morgen meer.

*Uw liefhebbende Zoon
Simon Gorter*

Wormerveer 11 Dec. 64.

Prof. Scheffer schryft my daar, dat ik heen kan gaan, my niet om de finantiele zy van de zaak behoefte te bekommeren; al wat overdaad is vermyden moet,

maar ook volstrekt niet karig behoef te zyn op al die gemakken, die voor myn volkomen herstel kunnen dienen — heerlijk niet waar?

En nu van wat anders...

Zo vertelt een uitvoerig schrijven van nog geen twee weken later; 24 december 1864, geschreven vanuit Bordeaux. Waartoe nog commentaar? Als wij alleen maar meereizen op de cadans van Simons volzinnen dan ontrolt zich voor onze ogen het beeld van de reis van de gevoelige, jonge dominee, die bij alle lichamelijke zwakte volop geniet van de confrontatie met het vreemde, het onbekende, het ongekende. Hij tekent het als een fijne pentekenaar, met alle aandacht voor het detail. Wat een andere tijd, toen er nog niet geadvertiseerd werd met 8 dagen Bordeaux vanaf f 149,—, twaalf dagen Spanje voor f 324,— met een mooie reclameplaat, waarop palmen wuiven en uitdagend geklede meisjes u voor nog veel minder toelachen!

Uit deze brief dus van 24 december 1864, van Bordeaux:

En nu van wat anders. Het land dat ik op myn togt doorgevlogen ben, en dat als een mallemolen in bonte wemeling voor myne oogen is voorbygegaan, was op vele plaatsen schoon, betooverend schoon zelfs, maar nergens trotsch, verheven, indrukwekkend. Belgie en Holland vlak, golvend hier en daar en dat aan den zuidkant van Brussel nog al sterk. Het noorden van

Frankrijk zyn wy in mist en schemering van den haastig vallenden winteravond doorgespoord, maar draagt nog-al een eentoonig karakter naar ik hoor. Evenzoo heeft een dikke mist een groot deel van het land tusschen Parys en Orleans aan myn oog onttrokken. Maar een heerlyke Zondagochtend zon goot byvoorbeeld haar licht over de heuvelen tusschen Compiègne en Parys, van Orleans naar Bordeaux heb ik het meeste kunnen zien en met opmerkelijke oogen bekeken — en dat te zien was een genot.

Meestal hadden wij ter weerzyde van den spoorweg een ry van heuvelen, nu eens op den afstand van een half uur voortlopende dan eens digterby naderende. Op eens gaan wy over het golvende terrein zelf heen, een muur van bazaltsteen of rots of een hooge wal van zand verheft zich wederzyde van den wagen, een volgend oogenblik zien wy van een honderd voet hoogen viaduc neer in een groen en liefelyk dal in welks laagte een stroompje kronkelt en aan welks zijden met hout bezette hoogten glooyen — nog een poosje en een tunnel omvangt ons voor eenige minuten in zyne spookachtige duisternissen. Vóór Parys vangen de ryen rotsen aan, die om en tusschen Poitiers, Tours en Angoulême voortdurend hooger en steiler worden, hoewel ze nergens wild en woest maar overal met groen bewassen zyn en naar hare naakte wanden laten kyken. Angoulême byv. ligt voor een deel op zulk een rots, die aan den voet door de Charente omspoeld wordt. Langs vele bogten en slingeringen sleuren de paarden het rytuig de hoogte op, die door een ouden muur uit

de middeleeuwen nog steiler wordt gemaakt. Een verrukkelijk gezigt geniet men daar. Aan uw voet de huizen van de benedenstad waarop gy neerziet, aan de overzyde een even hooge ry van rotsen tusschen welke de met platanen bezette straatwegen in vele rigtingen voortgolven, in het verre verschiet tal van groene heuvelen met witte dorpjes gekroond. Dat is geheel anders dan by ons. Naauwelyks heeft men Nederland verlaten of de roode huizen met roode pannen en spitse daken verdwynen meer en meer om plaats te maken voor witgepleisterde gebouwen, met lei of roodachtige tegeltjes gedekt voor huizen van zandsteen of bazalt, die platter daken hebben dan de onze. Een eigenaardig waas van vriendelykheid ligt er zeker over, wanneer men zoo'n dorpje van gryze en witte huizen ziet half verscholen onder het groen of vertrouwelyk aan den helling van een heuvel gelegd rondom een oudvader van een kasteel dat de kruin bezet.

Wat my byzonder heeft getroffen, is de welvaart die my op mijn togt uit iedere stad niet alleen, maar niet het minst uit ieder dorp tegen blonk. Hamer en truffel zijn daar rusteloos bezig, dat ziet men aan alles en nergens stuit het oog op verval, byna overal op vernieuwing. Laat ik vooropstellen, dat ik nergens een Groninger boerenplaats heb gezien of iets, dat daarop geleek; ook na Noord Braband heb ik geen kleistreken meer kunnen ontdekken. De bodem is óf zandig of roodachtig afkomstig naar 't my voorkomt van verweerde rots. Een friesche of noordhollandsche weide

heeft myn oog te vergeefs gezocht evenzoo eene bonte koe onder de groote roode beesten die ze hier hebben. Maar anders: de belgische en fransche akkers liggen als een tuin, zoo net en kleurig. Geen voet gronds onbebouwd. Hoe verder van Holland hoe minder landeryen den winterslaap rusten, na Parys vond ik den veldarbeid in vollen gang. Het winter koorn dekte met zyn groen kleed uitgestrekte velden, vooral in eene uitgestrekte eentonige vlakte aan deze zyde van Orleans was dit het geval. Al het overige was byzonder net omgeploegd en óf vlak als een tafel, of in smalle akkertjes afgedeeld. Weiland vindt men er byna niet.

In de omstreken van Orleans zag ik voor 't eerst den wynstok; gy begrypt hoe digter by Bordeaux hoe minder velden die niet deze kostelyke vrucht dragen. De boomen staan te veld even als by ons de bessenboomen; men schynt alle jaren of om de twee jaar den ouden tronk ter hoogte van een voet boven den grond af te snoeyen en de loten die daar uit spruiten vry langs den grond te laten kruipen; er waren echter ook streken waar men ze aan stokken gebonden had. Hier en daar had men de gewoonte om een wynveld in smalle akkertjes te deelen en deze om den andere met koorn en wynstokken te bebouwen. Overal zag ik de boeren bezig met het aanaarden van den boom; of ze ook mesten heb ik niet kunnen ontdekken. Het jaar 64 was voor de boeren uitstekend geweest, veel wyn en hooge pryzen; van het eerste zag ik dan ook by eene wandeling langs de prachtige kaden van de

Garonne de sprekende bewyzen. Een eigen aardige bedryvigheid! Op de kade, die wel wat heeft van die van Rotterdam maar breeder en langer is en geen boomen heeft honderde tonnen wyn; mannen die ze voor 't laatst nog eens proefden, merkten en voor goed sloten; karren beladen met wat niet al? — daar er hier geen grachten zyn heeft ieder zyn kar met paard of ezel — aan en afgaande; vóór de kade en op stroom een gansche vloot van de meest verschillende soort en orde; stoom en zeilschepen, kleine ligters met één mast, groote barken met drie, daartusschen somber en ernste een paar gepantserde ramschepen voor Italie in aanbouw. Of 'n deftig en indrukwekkend kolossus van stoomschepen voor de vaart op Brazilië. En van dat alles, hoe groot ook de handel in allerlei artikelen moge zyn, toch de donkerroode wyn de dryfveer en de ziel. — t' Is voor een vreemdeling verbazend te zien, hoeveel wyn de lui hier in 't Zuiden dan ook gebruiken. De franschen eten maar twee maal op een dag, 'smorgens elf uur, hun dejeuner 'savonds zes hun diner; maar telkens eten zy vork-spyze en telkens drinken ze wyn. Vele van myne dischgenooten drinken 'smiddags een flesch even als wy een glas water drinken; maar ik moet er by zeggen, dat zy den wyn in hun groot glas, met water vermengen.

Aan den franschen keuken ben ik nog niet gewoon; even als ik ook nog 'smorgens acht uur ontbyt met brood en chocola — thee drinken ze hier alleen als ze ziek zyn of op soirées. Ik verlang soms sterk naar een stuk rundvleesch op hollandsche wyze gebraden,

waarby men den smaak en het sap van het dier in zyn mond krygt, zonder die duizend en een smaakjes, geuren en kruideryen waarmede een fransche kok meent de natuur te moeten helpen. Aan den smaak en het gezigt van een goeden hollandschen aardappel wanhoop ik in dit land; ik doe er dan ook met een bloedend hart voor anderhalf jaar afstand van. In uyen en knoflook zyn ze sterk; de hotels ruiken er naar. Groenten heb ik weinig geproefd, tot nu toe ten minste; gevogelte des te meer. Gy staat versteld, wanneer gy die menigten van geplukte duiven, kippen en kalkoenen op de markten ziet, gelyk trouwens het zien en doorwandelen van zoo'n belgische of fransche markt voor een hollander een interessante uitspanning is. In de meeste steden treft men zoo'n overdekte markt aan; een uitgestrekt plein door bogen van glas en yzer overspannen, aan de zyden open of ook wel zoo als in Brussel geheel in den vorm van eene reusachtige oude doopsgezinde kerk, met een galery in 't rond. Te Parys is die markt, les halles centrales, reusachtig groot. Nu, daarheen brengt de slager zyn vleesch en hangt het zoo verleidelyk mogelyk ten toon; de vischvrouw spreidt er hare waar op banken uit; gansche ryen van stalletjes buigen onder het gewigt van allerlei groenten, stapels appelen, peeren en sina'sappelen lagchen u toe, want ze zyn zoo geestig en bevallig geschikt, dat ze daar voor hun plezier schynen te liggen, wat verder verkoopen ze brooden zoo groot als een jongen van drie jaar en kaas van de ronde Edammer af tot de platte fromage de Bri toe.

Voeg er by, dat gewoel van de bewegelyke, levendige menigte van mannen en vrouwen, dames en meiden die loven en bieden, de sprekende gebaren van dat volkje en gy hebt een tooneel uit het volksleven voor u zo als wy by ons te vergeefs zullen zoeken.

Onwillekeurig ben ik van het land en zyne producten tot de menschen afgedwaald. Voor ik u over de heeren der schepping meer vertel, nog eene opmerking over hunne trouwste en beste dienaren. Te Bordeaux weder voor 't eerst, maar anders in geheel Frankryk en Belgie heb ik geen magere, afgebeulde paarden gezien. In Belgie zyn de paarden klein van stuk en draven slecht, maar in Frankryk, zyn ze wat de werk en diligence paarden betreft groot en zwaar en wat de ry en koetspaarden aangaat, fyn en sierlyk gebouwd. Maar allen zyn ze goed in 't vleesch. Hoe dat zoo komt weet ik niet; misschien wel eten ze de oudjes op en heb ik reeds meegeholpen om in een restauratie een of ander gebrad à l'ouwe knol te orberen, misschien geven ze de beesten uit berekening, een rusttyd zoodra ze minder beginnen te worden. Nog in een ander opzigt verschillen die dieren van de onze. Het grootste deel der fransche paarden is wit; tegen één bruin wel zes of zeven schimmels en witte; en zestien van laatstgenoemde zyt gy voorbygegaan eer gy een zwarte ontmoet. Dit geldt intusschen vooral van de werkpaarden; de koets en rypaarden vallen voor 't meerendeel in 't bruin van 't voskleurige af tot het muisvale toe.

In Bordeaux hebben ze eene vreemde gewoonte.

Zoodra de natuur de dieren tegen het winterweer wapent door een pels van winterhaar komen de wyze menschen met hunne scharen en knippen rug, hals en zyden kaal terwyl ze buik en pooten laten zoo als ze zyn. Dit maakt een zonderlinge vertooning. 't Heet dat het tot heil en gemak der viervoeters hen voor zweet en bygevolg voor bekleuming vrywaren moet, maar de arme schepsels zullen van daag en gister merken wat ze missen. De noordewind is hier koud, en 't heeft zeker dezen nacht wat gevoren. Het weder is hier ongetwyfeld veel zachter dan by ons; gy zult alligt van daag en morgen uw hart aan 't ryden ophalen en ik heb hier wel zes of zeven soorten heesters waaronder de pirus japonica zoo niet in blad dan toch in bloei gevonden. Seringen zag ik met groene, dikke gezwollen knoppen en — te Angoulême kwam ik op een plein een bruidstoet tegen zoo zomersch gekleed, dat bruid en bruidsjuffers in witte tule, zonder omslag doeken om of hoeden op, alleen met een bloemkrans in het haar naar de kerk trippelden. Dit neemt intuschen niet weg dat alle boomen die by ons bladerloos zyn 't hier óók zyn; dat de noordewind koud is en dat hy, zoo als hy gister avond de slecht sluitende deur en ramen van myne kamer blies den stryd tegen het houtvuur in den ongelukkig ingerigten haard best vol kon houden en my verkouden maken.

't Papier is vol en t' is byna elf uur, de tyd van kerkgaan hier. Later dus meer over andere dingen. Morgen is Tiete jarig. Ik wensch haar van harte geluk; God zegene haar, beste meid! en houde haar hart

zoo goed, nederig en eenvoudig als het is. God zegene u allen en doe u een bly nieuwjaar beleven.

Simon

Ook Arcachon brengt uiteraard niet de genezing voor de ongeneselijke kwaal, die op de duur voor Simon Gorter het probleem ter tafel legt, of hij niet zal omzien naar een andere werkkring, die hem minder inspanning zal kosten. Een gewetensconflict dient zich aan, dat vooral de oude vader in het Friese land pijn doet. Oprechtheid spreekt uit het schrijven, gedateerd voorjaar 1869, waarin zoon-predikant zich uitspreekt tegenover vader-dominee en moeke.

Uit een brief van voorjaar 1869.

Lieve Vader en Moeke!

Een enkel woord tot aanvulling en opheldering. 't Geen gy vermoedt dat de hoofdreden van myne stappen en overleggingen zoude geweest zyn en die ik voor u zou verzwegen hebben, komt niet meer dan in tiende of twaalfde plaats by my in aanmerking. Ik schryf altoos precies zoo als de dingen zyn en zoo geeft myn brief aan U de ware, de eenige reden op: myne gezondheid. Ik heb in November een aanval gehad, zoo hevig als in geen drie jaar. Niet zoo hevig als voor 3 jaar, maar in een opzicht erger, want hy was hardnekkiger en kwaadaardiger. In het afgelopen jaar zyn te Wormerveer zes van myne lotgenooten gestorven. Myn werk drukt my. Ik zie er tegen op om

een zieken- of ander bezoek aan een der einden van het dorp te brengen. In het vorige jaar heb ik 15 Zondagen van de 52 om ongesteldheid niet gepreekt. Ik zit altyd tusschen den doctor en myn ambt, tusschen Jo en myne gemeente. Als ik na alles in aanmerking genomen te hebben, weer en kracht en hoesten, eenige bezoeken ga maken, een klein deel van de lange lyst, dan zegt Duncan: 't is niet voorzichtig en Jo is ongerust.

Nu wordt de vraag en is de vraag: moet ik, als de omstandigheden zoo zyn, voor vrouw en kind en eigen leven niet eene gelegenheid aangrypen, die my hoogstwaarschynlyk gunstiger is? Voorts, mag ik, met de gaven my geschonken, deze groote gemeente, half, slecht bedienen, al ben ik voor my zelven verantwoord? Ik wil veel liever predikant blijven, veel liever.

Myne gemeente wil my niet slyten. Zoo heb ik het voorstel van myn kerkeraad niet opgevat — zoo is het ook niet bedoeld. Het greep my aan — waarom? omdat het my voor oogen plaatste, wat ik wel wist, myne eigene zwakheid. Er ligt daarin voor my niets beledigends. Toen ik de hangende zaak aan myn president-kerkeraad mededeelde, was hy er van ontsteld en ongeveer bedroefd. 't Zal de geheele gemeente (op weinigen na misschien) spyten en bedroeven als zy 't hoort. Ik geniet veel liefde. Dat ik myne onaangenaamheden heb, myne tegenwerking spreekt vanzelf, maar ontmoedigt my niet; ik had dit in den brief aan Scheffer slechts ter loops genoemd en wel als iets wat

ik gaarne voor de goede zaak overhad. Ik heb door geen onberaden of onbesuisde prediking aanstoot gegeven en my in dezen niets te verwijten — ja met den dag heb ik meer lust en stof tot prediken.

De gehele zaak is eene gewetenszaak. Tegenover Uwe opvatting van de heiligheid en onschendbaarheid van het leeraarsambt plaats ik den plicht, om het ambt op te geven, zoodra het geweten zegt, dat men der gemeente niet kan geven wat haar toekomt — (en ik kan dit om myn gestel niet —).

De kansel wordt verlaten voor de bureaustoel van de journalist. Simon wilde zo graag iets voor zijn medemens en zijn medemens. Zoals Busken Huet het formuleert: 'Zijn ideaal was, een volksman te zijn, apostel met de pen, toen ligchaamszwakte hem verbood langer een apostel des woords te wezen.'

Zijn band met de ouders werd door de beslissing niet aangetast. Regelmatig houdt hij vader en moeke op de hoogte van zijn werkzaamheden, die ook nu alles van hem eisen. Wij voelen, hoe hij gedurig gekweld wordt door zijn lichamelijke onmacht.

Uit een brief van omstreeks 20 januari 1870.

Vreesselyke drukten hebben mij soms letterlyk geen oogenblik tyd voor schryven gelaten.

Een stuk in de Gids voor Februari, herhaalde reizen naar A., huis huren, proeven nazien en het in elkander zetten van het proefnummer — dat alles kwam op en

in elkander. — Ik telegrafeer: Zondag, dat was jl. Zondag voor 8 dagen — zend ik voor de Gids een vel — en het kwam klaar — Dinsdag de rest en 's avonds was die er. Nu moest de geheele Woensdag besteed worden aan het stellen van eenige stukjes ter keuze voor het nummer en Donderdag moest ik naar Amsterdam. Woensdag-morgen geef ik bloed op en 't scheen nog al ernstig. Naar bed. Den volgenden morgen veel beter. 'S middags 1 stukje geschreven: en als spoedpakje per spoor gezonden. 'S avonds 2 andere gesteld. Vrydags was alles zuiver en zonder vreezen en beven, maar in Gods naam naar stad. Eén recept in den zak; een ander voor geval van nood schreef Duncan nog aan het station. By van der Goot heb ik gelogeerd. Geloopen heb ik byna niet, maar steeds gereden. Drie dagen zyn wy over dat vod van een nummer bezig geweest: 's nachts werd er doorgewerkt. Niet zoo zeer de inspanning, als wel de spanning van het werk maakte my doodaf. Maar ik bleef kalm en bedaard en gelukkig gezond. Des Zondagsmiddags, toen ik in bed lag, had ik wel kunnen huilen van blydschap, dat ik 't huis was. Nu is nog alles goed.

Op 5 juni 1871 is Simon Gorter in een hotel aan de Grebbe gestorven; drie dagen later werd hij te Rhenen begraven. Een laatste brief uit het najaar van 1870 vormt op zich zelf een ontroerend afscheid van deze begaafde negentiende-eeuwer, die zijn ouders voorving in de dood, en die de opvoeding van eigen kinderen niet mocht voltooien.

Lieve Ouders!

Gy verlangt naar bericht; ik reeds geruimen tyd om het te geven, want ik had er behoefte aan en toch, zoo gaat het soms, bleef de zaak slepen. Ik was ook weer zoo onuitsprekelyk moe. Wy hebben weer een moeilijken tyd doorgebracht. Sinds 6 weken zit ik in huis — eerst vreeselyk hoestende, daarna, toen doctor dat een weinig wou stuiten aan beklemdde ademhaling, hygen en benauwdheid, die 's avonds zelfs wat zuchtige beenen bracht. Benauwdheden zyn angstig. Gelukkig zyn ze nu verdwenen, sinds de afscheiding van slym weer ongehinderd haar gang gaat. Maar o! de krachten! die lust om van den morgen tot den avond te hangen, te leunen en te liggen. Maar ook dit komt by en ik doe niet meer zuchtende myn werk, ja heb zelfs wat extra werk gedaan voor Gids en Funke. Ik heb een kapitalen dokter, een man wien het blykbaar ernst is my te helpen, streng, onveranderlyk in zyn voornemens. Hy heeft my nu aan een ouderwetsch middel, dat vroeger by chronisch luchtpyplyden en hoest een grooten naam had: watervengel en waarlyk voorloopig heb ik er baat by. Indien eens! ... Oppassing heb ik als niet een. God zegene die vrouw, die Hy my gegeven heeft en vergelde haar al haar trouw. Zy is gelukkig gezond, maar gy hebt er geen denkbeeld van, wat zy op een dag doet voor het huishouden, keuken, wasch, linnengoed, kinderenkleeren en toch staat zy klaar voor duizend diensten aan my. 't Is my

vaak een zware last, dat ik zoo weinig voor myne kinderen kan zyn; ik kan er niet een op den schoot hebben, de hoest belet my hun te vertellen, hunne levendigheid hindert my maar al te vaak. Maar hunne moeder zorgt van half zeven's morgens als zy opstaan, tot dat zy ze naar bed brengt voor alles, leert hun bybelsche geschiedenis, helpt de jongens aan hun schoolwerk leest hun Robinson of wat anders voor — kortom wat ze worden, zullen zy danken aan haar. Onze kinderen zyn allerliefst, Douwe vooral heeft zulk een zacht, goedig onschuldig karakter, dat by de uitingen er van ons soms de tranen in de oogen komen. Kunt ge u begrypen, dat wy onzen God avond aan avond smeeken, dat hij dit kleine huis, dat Hij bouwde en waarin hy Zyn Zegen gebod in de gave der liefde, genadiglyk spare? Ach er zyn weer dagen aan dagen geweest, waarin wy alleen konden blyven staan door voor elken dag in eene manhafte poging des geloofs by Hem kracht te putten... en dan nog! wy verheelen ons het voortdurend bedenkelijke van myn toestand niet. In de laatste jaren is het kringetje van myn levenskracht voortdurend ingekrompen. Loopt het zandglas langzaam leeg? Wy wanhopen niet, maar zyn toch ook niet blind. Ik zie tegen het sterven als zoodanig op. Ik ben nog zoo jong. Ik zou myn huisgezin door kracht en inspanning zoo gaarne verzorgd achterlaten — ik zou, ja wat zou ik niet wenschen. Het vaderhuis schemert — maar wy hebben nog zoo broodnoodig te bidden, dat vóór myn heengaan het licht van den drempel ons helder in 't gelaat strale. —

Jacob Cornelis van Marken

1845-1906

Uit: MIJN LIEV'LINGSPLEK

Ga 'k ook zooveel niet, dan als ' ben
Mijn eigen heer alleen,
Naar opera of naar concert,
Komedie, kroegjool, heen, —
'k Stel dikwijls boven feestgedruisch
Het kouten met mijn ouders thuis.

Al is mijn kamer ook wat hol,
Unheimisch, naar en kaal, —
Al zit ik liever op mijn kast,
Zoo prettig, zoo joviaal, —
Zelfs met de nederigste kluis,
Ben ik tevreên in 't ouderhuis.

Die woning is mijn liev'lingsplek,
Mijn hemel op deez' aard.
Mij meer dan eenig ander oord,
Mij meer dan schatten waard.
Want kom ik weêr in 't ouderhuis,
'k Denk steeds: wat is 't toch prettig thuis!

Van dit zeer slechte 'gedicht', dat dateert van 29 december 1864, kunnen wij in elk geval zeggen, dat het goed bedoeld is. Het werd geschreven door de 19-jarige Jacob Cornelis van Marken, wiens naam in de geschiedenis van de 19de eeuw vermaard werd, omdat Van Marken als industrieel een der eersten van zijn klasse is geweest, die heeft gestreefd naar verbetering

van het lot der arbeiders. Zo voegt zich het beeld van zijn leven in de ietwat vage geschiedenis van de socialistische utopisten, of utopistische socialisten. Dit laatste is eigenlijk maar een spel met woorden, doch een spel, dat niet misstaat in de karakteristiek van deze vaak vage figuren, die de voorgeschiedenis van het socialisme hebben kleur gegeven, ook in deze lage landen, ook in het Delft van gist en spiritus.

In het merkwaardige boek, de *Herinneringen uit het leven van J. C. van Marken*, verzameld door zijn vrouw, dat ik in een antiquariaat op de kop tikte, bewonderde ik allereerst het markante portret van de fabrikant. Frans Netscher heeft gelijk, als hij in zijn *Karakters* opmerkt, dat Van Marken eerder de kop heeft van een Frans romancier van gevoelskunst, dan van een groot-industrieel of van een sociale propagandist. Maar toch zijn beide laatste woorden geschikt voor een ondertitel van Van Markens toekomstige biografie.

Sociale propagandist, daarvoor schijnt hij, de gevoelige jongeman reeds voorbeschikt. Hij studeert in Delft; is dan bevriend met Thorbecke. De sfeer van het kreupeldicht markeert zijn ernstige levensopvatting. De brieven van de vader, predikant, aan de zoon zijn vervuld van zorg voor de opvoeding van de jongen, die door zijn prettige omgangsvormen een getapt student is geworden.

‘Dierbare jongen,

Het doet ons goed dat ons kind zoo algemeen gezocht is. Gij weet hoe zielsveel wij van u houden en

hoe volkomen gij ook ons vertrouwen geniet; het wil er niet bij ons in, dat gij dit ooit zoudt schenden. Waak er nu tegen, dat nooit de eerezucht uwe teêrheid verdooft en zorg dat uw streven om in alles de eerste te zijn, steeds dáárheen gerigt zij, om dit te worden in kennis en in echte jovialiteit, die gepaard gaat met eene soliditeit, waardoor men alleen geacht wordt en ieder uw invloed begeert.

God geve dat gij uwe gaven nooit gebruikt om onbezonnen in de hoogte te willen stijgen, want dan zou nog menig bittere teleurstelling u wachten en daarvoor moge God u behoeden. Gij zijt zoo diep in ons hart begraven, dierbare jongen, en gij kunt u niet voorstellen de zorg en de liefde, die ouders voor hunne kinderen hebben.

Welnu, jongen, mijne jaren korten in en de kracht is niet meer als voor dezen. Houdt gij ons jong door uwe liefde en door uw braaf leven.

Dag dierbare jongen, God zij met u.

Uwe u zielsliefh. Vader.'

En dan de zoon, die van Utrecht uit de sfeer van zijn studentenleven te Delft typeert:

Lieve Vader en Moeder,

Weet ge wel wat een verbazend mooijen titel ik heb: Voormalig student aan de voormalige Koninklijke Academie tot opleiding van Civiel Ingenieurs te Delft, lid van het Delftsch Studentencorps, commissaris van den Delftschen Studenten-Almanak voor

1865, president van het Genootschap 'Theorie en Praktijk', desnoods nog: oud-president van het Genootschap 'Rhetorica en Physica', enz. Dat klinkt als een klok, maar eet er eens van!

Ik ben altijd nog, op denzelfden voet, aan het werk; ik geloof dat ik nu zoowat juist op de helft ben en dat komt ook net uit, als ik 1 Sept. in Delft wil zijn.

Ik heb met Hartsen een middel uitgevonden om mathematisch te bepalen hoeveel we werken en denken, per dag. Als eenheid hebben we aangenomen de hoeveelheid die een professor in 10 minuten denkt en werkt. Die professors denken wat af!! Als ik u dus schrijf dat ik vandaag 3 per uur heb gedacht en gewerkt, dan kunt ge uitrekenen, (broeder-makelaar, help eens!) dat ik net half zooveel per uur denk en werk als een professor; verder dan de helft heb ik het nog niet kunnen brengen.

Maar voor ons wordt Van Marken pas echt interessant, als zijn maatschappelijke werkkring aan de orde treedt, en dan wel zijn werkkring als directeur van de gistfabriek te Delft. Daar zal hij zijn talenten ontplooiën, door een combinatie van zeldzame eigenschappen, die hem in staat hebben gesteld uit de honderden medewerkers aan de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek, de Nederlandse Oliefabriek en de Lijm- en Gelatinefabriek een kleine maatschappij te vormen, waarin (uitzondering in het verloop der vorige eeuw) de verhouding tussen kapitaal en arbeid een zeer soepel karakter droeg. Een grote mate van mensenkennis,

een evenwichtig karakter, een imponerende liefde voor zijn medemens, typeerden een oorspronkelijke figuur, die de klassenstrijd aanvoelde en op zuiver individualistische schaal hem wilde elimineren. Idealist, met een filosofisch vertrouwen in de mens, een formidabele werkkraft, en een ongebreideld optimisme, werd Van Marken het middelpunt van een kleine miniatuurmaatschappij, die haar uiteindelijke beschrijver nog niet heeft gevonden.

Participatie van de arbeiders in de overwinst der onderneming, stichting van een spaarkas, van een premiestelsel, van een weduw- en wezenfonds, van een ~~miestelsel, van een weduwe- en wezenfonds, van een~~ gemeenschappelijke winkelnering, ziedaar een bloemlezing van zijn resultaten en met mij zult gij — lezers — thans nieuwsgierig zijn geworden naar deze industriële zoon, die brieven schreef aan zijn ouders en meer in het bijzonder aan zijn theologische vader.

O, die kostelijke raadgevingen van dominee Van Marken aan zijn zoon Jacob, dan al directeur, op 24-jarige leeftijd. Laat mij nog eenmaal zondigen en eerst nog even die waarlijk onverbeterlijke vader aan het woord laten:

‘Neem dezen raad in acht: Kleed u in de fabriek en in uw werkuren naar behoeven, maar als gij uw karakter van fabrikant aflegt en als particulier u beweegt, dan kunt ge u niet keurig genoeg kleeden, dan moet ge gentleman zijn — dat zijn we verplicht aan onszelve, en die vormen geven ons in de maatschappij een beter

aanzien; men moet altijd kunnen zien: die fabrikant is een fatsoenlijk man. Houd mij den raad ten goede; gij kent het spreekwoord: de kleêren maken den man.

Gij moet u de zaken niet te zwaar voorstellen, want niemand komt door de wereld zonder tegenkanting. Ik heb dit in mijn leven ook ondervonden maar het geheim van het leven ligt in de gehoorzaamheid aan God. Dan moge men ons rollen en sollen, het frissche leven zal men in onze borst niet doen stollen, maar het zal in alles hooger adellijker worden. En onder de moeilijkheden aan het leven verbonden zal juist de veêrkracht geoefend worden. Die alles beschouwt als opvoeding, zal nooit bezwijken. Ik vertrouw dat gij zeer accuraat boek houdt, zoo voor u zelf als voor de fabriek, een eerst en dringend vereischte voor een directeur, want waar hij zoo groot vertrouwen geniet, moet de kas van de fabriek, tot een halven cent toe, sluiten. Houd mij dezen raad ten goede — maar hij is voor u thans wel overbodig.'

Welk een subtiele, bijna onwerkelijke, ondanks alle kleinburgerlijkheid hartroerende sfeer. Welk een onbegrijpelijke tijd, die eigenlijk nog maar kort, nog geen eeuw achter ons ligt. Wij, die leven in de eeuw-van-het-kind, klinkt het niet in onze oren als een sprookje, dat een directeur zulke vermaningen moet incasseren van een wijze vader. Zijn ze er nog, de wijze vaders, die de moed zouden durven opbrengen tot zulke epistels? Pedagogische waaghalzerij schijnt het ons en we

zouden graag eens een bloemlezing geven van antwoorden, door onze kinderen geschreven, als reactie op zulke adviezen. Niet aldus Jacob Cornelis van Marken. Zijn toon blijft van onaangetaste hoffelijkheid en hij blijft zijn vader zeer nauwkeurig op de hoogte houden van alle bijzonderheden, ook van de zulken, die ons interesseren met betrekking tot de sociale denkbeelden van de Delftse directeur.

Lieve Vader.

Ik heb een booze veertien dagen achter de rug, van 's morgens 6 tot 's nachts 12 in de fabriek, met een uur tusschenpooze voor middagmalen, dat er zelfs in het begin ook bij inschoot. Ik begin er nu meer aan te gewennen, maar in de eerste dagen was ik soms zóó moe, dat ik er bij dacht neêr te vallen. Intusschen is het resultaat van dien aard, dat het mijn eigen stoutste verwachtingen heeft overtroffen.

Met het werkvolk gaat het ook goed. Zij roepen er allen over dat ze met zooveel plezier werken, en ik geloof dat zij zich aan mij hechten. Toen de eerste gist was afgeleverd, heb ik aan ieder, met een toespraak een extra daggeld gegeven met een boek, getiteld: 'Help u zelven' — dat op mij in der tijd zooveel indruk had gemaakt.

Deze brief dateert van 7 mei 1870. Uit hetzelfde jaar stamt een brief aan vader, waarin Jacob mededeelt, dat zijn vrouw Agneta en hij *'den cursus volgen over verbandleer, die twee officieren van gezondheid hier*

geven. *Het kan altijd (ook in de fabriek) te pas komen.*' Een brief, die na enkele weken wordt gevolgd door het schrijven, waarin Van Markens denkbeelden nog sterker naar voren komen:

Lieve Vader.

Ik kan nu zeggen dat de zaak technisch goed marcheert, maar ik gevoel daardoor des te meer dat zulks nog maar een klein deel is van het doel, dat ik langzamerhand moet bereiken, want van niet minder gewicht is, dunkt mij, de zorg voor de welvaart en het levensgeluk van de 40 gezinnen, die in de fabriek hun bestaan vinden. Het is nu maar de vraag op welke wijze het best den stier bij de horens te vatten. Theoretisch is alles heel mooi, maar praktisch stuit men op tal van moeilijkheden en mengt zich onder de poezie maar al te veel proza.

En tóch ben ik overtuigd dat meerdere ontwikkeling een minstens even werkzaam middel is tot vermeerdering óók van materieele welvaart. Het is zoo heerlijk dit wereldje rondom ons te helpen, waarop wij het oog kunnen houden en in mede-leven! Maar eer ik de hulp van anderen kan inroepen tot het bouwen van betere woningen, moet ik eerst toonen dat de zaak zelf goed is. Dáárom en niet (dat weet ge wel) om eigen voordeel, wensch ik zoo vurig dat de zaak ook financieel moge réússeeren.

Ik hoop, binnen kort, mijn leeskamer te openen met een soort van speech over ontwikkeling en vooral zelf-ontwikkeling. Ik geloof dat wanneer men zonder

bij-oogmerken en met innige overtuiging in eenvoudigen vorm spreekt of liever praat, men in zekeren zin welsprekend is en moet stichten.

Wij zullen zien hoe het gaat; ook hier zal het zeker zijn: al doende leert men.

En dan, kort daarop een principieel schrijven over zijn idealen:

Aan Vader.

Het gaat ons best; ons leventje gaat kalm, maar niet werkeloos voorbij. Zondags gaan wij de gezinnen der werklieden bezoeken. Mijn vrouwtje kent ze allen en stemt geheel in met mijn plannen omtrent de moreele en materieele ontwikkeling van mijn personeel. Wij maken ons echter geen illusies om de vruchten onzer pogingen zoo dadelijk verwezenlijkt te zien. De meeste menschen van ondervinding in dat opzicht, spreken daaromtrent zoo moedeloos; maar ik geloof toch dat de aanhouder moet winnen, ik kan niet gelooven dat de theorie zoo geheel in strijd zou zijn met de praktijk. En ik geloof dat men vooral zorgen moet eigen ijdelheid buiten spel te laten, daar zelfs den schijn van te vermijden. Niets doen om in de oogen der wereld den philanthroop uit te hangen, hetgeen ik mij begrijpen kan, dat voor den werkman iets onuitstaanbaars heeft. Daartoe is het, dunkt mij, goed, om zooveel mogelijk te laten doen: het denkbeeld te opperen, den stoot te geven, maar anderen te laten uitvoeren.

Ik heb deze les te danken aan Franklin, die in Ame-

rika zooveel nuttige instellingen heeft tot stand gebracht. Als hij het een of ander plan wilde uitvoeren, liet hij het altijd voorkomen, alsof een ander hem het idee aan de hand had gedaan en daardoor voorkwam hij de jalouzie tegen zijn persoon, hetgeen aan de uitvoering schade zou gedaan hebben.

De zaken gaan redelijk: technisch uitmuntend. De Schiedammers hebben juist gisteren de gist afgeslagen, zoodat ik ook 15 cents per kilo moet laten vallen, hetgeen in de maand een verschil van niet minder dan f 1200,— maakt. Dat is een heele klap, maar daartegenover staat dat ik uit dezelfde hoeveelheid grondstoffen veel aanzienlijker productie krijg.

Eigenaardig bij het lezen van zo'n brief! Juist de bijzonderheden aan het slot geven een typisch cachet aan het schrijven van de zoon, die zijn vader niet alleen inlicht over de grote lijnen van zijn gedachtenleven, maar ook praktische nieuwtjes niet onvermeld laat. Dat maakt vaak het savoureren van brief-literatuur tot een speciaal genoegen. Alleen een brief opent dit perspectief van combinatie van volslagen ongelijksoortige aangelegenheden, die nochtans een eenheid vormen, omdat zij, voortkomend uit één gemoed, gericht zijn tot één gemoed. Alles interesseert de vader: de grote bedoelingen van de zoon, maar ook de prijs van de gist. Maar *ons* interesseert natuurlijk voor alles de levenslijn van de 19de-eeuwse utopist, die desondanks in zijn brieven uiting geeft ook aan de diepere roerselen van zijn ziel, wanneer hij op oudejaarsavond

van dit bewogen jaar 1870 (wanneer de Westeuropese wereld tot in haar voegen kraakt als gevolg van de Frans-Duitse oorlog) ons meeneemt naar de intimiteit van zijn Hollands binnenhuisje, waar voor het eerst oudejaar wordt beleefd, zonder Jacobs moeder, die is gestorven.

*Delft, 1870
Oudejaarsavond*

Dierbare Vader.

Wél een weemoedige avond nu ge daar met uw drieën het einde van het jaar afwacht, dat onze lieve Moeder, voor altijd, met zich heeft meêgenomen.

Met uw drieën! Zij zijn dan voor altijd voorbij, die lieflijke oudejaars-avonden in het roode huis, met hun vrolijk-ernstige tint, met ons koorgezang en het vaderlijk dankgebed! 'Uren, dagen, enz.', een waarheid zoo makkelijk en toch ook zoo moeilijk te vatten.

Hoe vele jaren reeds achtereen werd de eigenaardige weemoed van dien avond verhoogd met het oog op onze lieve afgestorvene; hoe lang reeds vroeg de traan in haar oog: 'zou dit misschien de laatste zijn?' en sprak die traan daarbij: 'en ik heb het hier toch zoo goed!' Maar nu nog beter willen wij vertrouwen en dan zelfs met het oog op haar en op haar kalm einde, mogen wij zeggen: het afgelopen jaar schenkt ons reden tot dankbaarheid.

Ik heb de laatste dagen erg getobd in de fabriek: geen gas, bevroren pijpen, geen gist; van alle kanten telegrammen en standjes, 't was om er uit te loopen.

Gelukkig is de boel nu weêr op streek en zijn de misè-res weêr vergeten. Als alles goed in orde was geweest, zouden we heden overgekomen zijn.

Hoogst interessant, niet alleen voor de verhouding van vader tot zoon en van zoon tot vader, is de briefwisseling uit het begin van het volgend jaar, waarvan de inzet is het vraagstuk van het geloof en waarin de vader de zoon vraagt hoe zijn houding is tegenover het Evangelie.

‘Gij hebt van God veel ontvangen: uw hoofd, uw hart, uw gemoed helder, warm, teêr. Gij weet veel en hebt veel gelezen, maar één ding moet ik u vragen: Hebt gij ook even ernstig de poezie van den Bijbel onderzocht en de wijsheid, die in dat Boek te vinden is? Dat Boek is zoo rijk en zoo diep, dat het meer dan eens bij een goudmijn vergeleken is, die hoe dieper men graaft, te meer goud geeft.’

Jacob Cornelis antwoordt, geheel in zijn 19de-eeuwse stijl, met een ‘levenslied’. Daarin heet het:

*Wie aan het weten
Gelooven voeg, —
Het veld der kennis
Is ons genoeg.*

In het begeleidend schrijven legt hij zijn standpunt nadrukkelijk vast:

Naar mijn inzien zijn slechts twee wegen open: den Bijbel aannemen, zóó en ook alléén zóó als hij daar ligt, dus gelooven, zonder twijfel, want elke twijfel sluit gelooven uit; óf niet gelooven, nog eens: niet te verwarren met 'ontkennen'.

Dus: alles is mogelijk, maar we weten niet en kunnen nooit weten. Het ligt buiten ons bereik en daarom is alle zoeken vruchteloos. Maar hoe het ook in waarheid zij, laat ons doen alsóf het zoo ware, — niet dáárom, maar

*Omdat het goed is
En plicht het wil.*

Ziedaar, lieve Vader, mijn standpunt op het oogenblik; ik heb duidelijk willen zijn, maar hoop daarom niet den schijn van 'hoogen toon' te hebben aangenomen, want geloof mij, die is niet de toon mijner ziel.

Het zou mij innig zeer doen, indien ik u met deze regelen had bedroefd. Ware het misschien beter geweest ze niet geschreven te hebben? Ik geloof het niet; ik weet dat gij mij ter wille eener ernstige overtuiging niet minder lief kunt hebben en ik weet dat wij hierin overeenstemmen, dat de levenspraktijk het hoogste is. Mijne godsdienstige meeningen zullen zich misschien wijzigen, — van mijne levensopvatting, hoop ik niet dat dat ooit gezegd zal kunnen worden, hoezéer ik erken, dat mijn praktisch leven nog verre van dat ideaal verwijderd is. Hoe het zij, ieder geloof, waarvan de vrucht is liefde, zal mij altijd heilig zijn, en zal ik

daarom ook liefhebben. En waar ik zóó, in u en in onzen kring, de heerlijke vruchten van het evangelisch standpunt heb gezien, daar zal ik altijd dankbaar zijn, dat ik in dat geloof ben opgevoed, en diepen eerbied voor dat standpunt blijven koesteren.

Eerbied, dit is een kenmerkend beginsel voor Van Markens gehele leven. Vrucht van deze eerbied was ook zijn groeiende activiteit ten behoeve van de arbeiders, voor wie hij zich als directeur in eerste instantie verantwoordelijk voelde.

Op 2 januari 1881 — wij zijn dan tien jaar verder en Jacob Cornelis heeft in deze periode veel meegemaakt, onder meer een brand in de gistfabriek in 1878 — op 2 januari 1881 dus, schrijft hij zijn vader:

Naam te maken, zegt weinig: maar naam te houden...!! Zooveel is zeker, dat het succes, dat ik in 1880 in mijn werkkring heb verkregen, moeielijk te overtreffen zal zijn. Financieel zeker niet, waar ik thans het dividend op 35 tot 40% kan schatten. Maar bovendien de waardeering, die mijn arbeid in ruimeren zin, vindt, juist bij degenen, op wier oordeel ik alleen prijs stel, is tot een gevaarlijk peil geklommen, dat eer voor daling dan voor verheffing vatbaar geacht kan worden.

Dit alleen geeft mij vertrouwen ook voor de toekomst, dat ik, met betrekking tot het materieele succes van mijn arbeid, altijd volkomen open kaart heb gespeeld, de keerzijde van de medaille nooit heb be-

dekt en wat ik gesproken of geschreven heb, volkomen kan verantwoorden. —

En wat mij hoop doet koesteren ook op een blijvend succes in de sociale zending, die ik mij geroepen acht te vervullen, dat is dat zij haar wortel heeft in een zeer ernstige, ik zou haast durven zeggen onwrikbare overtuiging omtrent het leven van het individu en van de maatschappij. — Niet daaraan heb ik mijn succes te danken, dat mij alles zoo 'stom gelukkig' meegeloopen is, maar ik heb het bevochten en veroverd, en dáárom voel ik mij sterk, zoo sterk als de mensch met zijn brooze bestaan en zijn beperkten horizon kan en mag zijn.

En nu moet de nieuwe fabriek verrijzen en tot haar volle exploitatie gebracht worden. Zij moet allengs met haar oudere zuster een geheel gaan vormen, dat den naam van modelfabriek verdienen moet, zooals deze reeds meermalen is genoemd . . .

Modelfabriek. Ook in de volgende regels:

Een groote illusie van mij is, om in een niet te ver verwijderde toekomst, een arbeiderskolonie voor onze werklieden te gaan bouwen, met al wat daarbij behoort: kosthuis voor ongehuwden, badhuis, coöperatieve winkel, bewaar- en herhalingschool, in een woord een dorpje, dat allengs tot een model-kolonie moet worden. Als de fysieke krachten maar toereiken, dan voel ik dat de intellectueele ontwikkeling thans rijp is tot handelen. Mijn levensideaal staat mij

volkomen duidelijk voor den geest, de kunst is nu maar om het te bereiken.

Van Marken heeft veel bereikt; kostelijk spreekt tot ons het verslag dat hij zijn vader stuurt van het feest, dat werd gehouden bij de opening van de nieuwe fabriek:

Delft, 22 augustus 1881

Beste Vader!

En nu ons feest. Van 4 tot 5 was gelegenheid voor de gasten om de fabriek, waar alle machines draaiden, in beweging te zien. Ten 5 uur gingen wij aan tafel. De graanzolder was zeer netjes gedecoreerd: de inliggende kaart geeft u een plattegrond van de tafels waaraan zich 250 gasten, allen behorende tot het vaste personeel der fabriek, met hunne echtgenooten of meisjes, vereenigen zouden. Mijn vrouwtje had de tafels keurig geörneerd. Overal bloemen, schotels met broodjes (600) met runderhaas, ham, gehakt en saucis, tulbanden (50) en vruchten (appelen en peren). Het schrapje duidt onze plaats aan tafel A aan, waaraan verder de beambten en leden van de Kern zaten. Achter onze plaats prijkte een schild met de spreuk:

*De fabriek voor allen
Allen voor de fabriek.*

Met een kort woord heette ik allen welkom, en weldra waren broodjes en tulbanden met de noodige hoeveel-

heid gewoon maar smakelijk bier verslonden. Daarna kwamen kogelfleschjes met limonade en gemberbier en eindelijk wijn (1/4 fl. per man). Toen was het oogenblik voor de troonrede gekomen. Drie kwartier sprak ik over de geschiedenis van de fabriek, hare instellingen in het belang van het personeel, de nieuw ingevoerde pensioenregeling, en zoo tot het thema: de fabriek voor allen, allen voor de fabriek. Ach had ik maar meer redenaarsgaven!!

Toch was er groote stilte en aandacht, en in elk geval meende ik dat die speech aan het feest de eigenlijke beteekenis moest geven en als zoodoende moest geslikt worden. — Daarop sprak Knuttel in naam van het personeel een goed woord van dank en erkentelijkheid. — Tot slot op 'het gezin' dat naast den maatschappelijken werkkring het levensgeluk moet vormen. Het was daarmede half 8 geworden en de tafel werd opgeheven. — Wij wachtten toen nog 300 genodigden: metselaars, timmerlieden, schilders, smeden, enz. die aan den bouw hadden meegewerkt. Gelukkig was het weer droog geworden.

Met het oog op het onzekere weder had ik ook de zolders van gas voorzien maar gelukkig kon de feestelijkheid buiten worden voortgezet. Vóór of liever achter de nieuwe fabriek was een groote houten dansvloer (die wel wat nat geworden was) gelegd, een muziektempel (voor de huzaren) en een paar buffetten opgeslagen, overal tafeltjes met stoelen, verlichting met lampions, venetiaansche ballons en electrisch licht, en toen ging het lustig aan den dans. Het was

waarlijk verbaasd zoo veel en zoo goed er gedanst werd...

Even wordt de student in de directeur wakker. Wat een levendige, heerlijke beschrijving en dat in een brief aan een vader. Een vader, die dan in de zoon het Evangelie-naar-de-letter mocht missen, maar die hier althans het Evangelie-naar-de-daad wel moest proeven... Jacob Cornelis zet intussen zijn verslag voort:

Ten half 11 Wien Neerlandsch bloed en Lang zal hij leven — en daarmee was het feest afgelopen. Tot het einde was de stemming uitstekend.

Om op den dans terug te komen: A. opende het bal met Grundel en ik met de vrouw van den boekhouder. Polka is mijn specialiteit, die ik daarna nog eens danste met de vrouw van een minderen beambte en eindelijk met de vrouw van een werkman.

Van de massa's die verslonden zijn hebt gij geen begrip. De 600 aanwezige kogelfleschjes waren bij het avondfeest in 10 minuten verdwenen en een nieuwe bezending van 600 bood niet veel langer tegenstand. De tafel was 'geraseerd' en de 35 tulbanden voor het avondfeest bleken een druppel aan den emmer te zijn. Voeg daarbij nog 600 liters bier, en gij kunt u eenig begrip vormen van hetgeen verorberd is.

Lezers, wij kunnen ons nu ook een begrip vormen en wij begrijpen, dat Jacob en Agneta totaal ingezakt waren na afloop van dit festijn. Maar — aldus de zoon aan

de vader — *wij hebben de waarde genoten* en hij voegt er aan toe: *Ik voel mij . . . met een kleine dosis bromkalium uitstekend.*

3 April 1886 stierf vader Van Marken. In de vermaarde *Fabrieksode* deze belangrijke bron voor de kennis van J. C. van Markens denkbeelden — schreef Jacob een aangrijpend *In Memoriam*, voor zijn onmiddellijke omgeving bedoeld. Ontroerend klinkt het slot:

‘M’n jongen uit Delft’ is thans voor niemand een ‘jongen’ meer. De trouwe, edele vader, zoo lang de krachtige steun zijner zonen, laat hen achter als mannen, die met dankbaren weemoed op zijn graf staren. Zij zullen trachten zijne nagedachtenis, zijn onbesmetten naam in eere te houden. Zij zullen er naar streven, zijn levensbeginsel met hunne te doen zijn en blijven: de liefde is de meeste.

De zoon overleefde de vader twintig jaren. Op 30 juli 1905 hield hij zijn laatste toespraak tot het personeel, op den Gemeenschapsdag-1905. Een naar lichaam gebroken man neemt met bloedend hart afscheid. 35 jaar lang heeft hij zijn beste krachten aan de ondernemingen gewijd:

‘Doch van hoeveel gewicht ik het materieele welzijn acht, hooger heb ik nog gesteld hetgeen wij deelden op geestelijk gebied, waarbij het beste en verhevenste in de mensch wakker geroepen werd, waar

de diepte van het verborgen zielenleven aan het daglicht trad.'

De ontwikkeling van de moderne arbeidersbeweging bracht figuren als Van Marken op de achtergrond. Het was ons een voorrecht hem op de voorgrond te plaatsen. Hij was een progressieve liberaal, vervuld van hoge denkbeelden, ergens stralend, bovenal in zijn eenvoudige, menselijke kwaliteiten. Een zoon van een dominee, die het wezen van het christendom zó edel in de praktijk realiseerde, dat het ook zijn vader met dankbaarheid zal hebben vervuld.

Verantwoording

Het boekje *Lieve Ouders* is ontstaan uit radio-voordrachten. Voor zover niet reeds in de tekst is medegedeeld volgen hier de verwijzingen naar de bronnen. Het Egyptische briefje werd ontleend aan *Jaarbericht No. 7* van het Vooraziatisch-Egyptisch gezelschap Ex Oriente Lux; het briefje van Gerrit de Clercq aan W. Gs. Hellinga, *Het hart op de tong* (L. J. C. Boucher), 's-Gravenhage; 1941; de brief van Vincent van Gogh aan de *Brieven aan zijn broeder* (2de druk), 111 (uitgave W.B.), Amsterdam, 1924.

Voor G. K. van Hogendorp maakten wij gebruik van de *Brieven en Gedenkschriften*, I en II, 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff), 1866; voor J. R. Thorbecke van *Het Thorbecke-Archief* door J. Brandt-van der Veen, I (Kemink en Zoon N.V.), Utrecht 1955; voor Simon Gorter van *Brieven van Simon Gorter* door G. Stuiveling (Van Holkema en Warendorf), Amsterdam 1940. De brieven van J. C. van Marken ontleenden wij aan A. van Marken-Matthes, *Herinneringen uit het leven van J. C. van Marken*, Delft, z.j.

Het eerste Nederlandse pocketboek. Prijs f 1,50

- 16 Piet Bakker *Het geheim van dr. Ling*
- 45 Dorothy L. Sayers *Het lijk met de pince-nez*
- 47 Dorothy L. Sayers *Wittebroodsweken*
- 48 Dorothy L. Sayers *De negen slagen*
- 51 Dorothy L. Sayers *Soesah op de soos*
- 66 Erich Kästner *Fabian*
- 74 Piet van Aken *Het begeren*
- 79 S. Greup-Roldanus *De humeuren in de straat der
weduwen*
- 85 Helen Zenna Smith *Gij vrouwen . . . !*
- 87 George Orwell *De boerderij der dieren*
- 89 Helen Zenna Smith *Vrouwen in nood*
- 91 Herman de Man *Een stoombootje in de mist*
- 94 Helen Zenna Smith *Vrouwenroeping*
- 96 S. Vestdijk *De nadagen van Pilatus*
- 97 Herman de Man *Geiten*
- 98 Eric van der Steen *De beesten de baas*
- 99 Liam O'Flaherty *Skerrett*
- 100 Hans van Straten *I pk. Honderd gedichten van
honderd dichters*
- 101 Ignazio Silone *Fontamara*
- 102 Ab Visser *Boeboeboek*
- 103 Herman de Man *Zonen van de Paardekop*
- 104 Hans van Straten *Klein Kaliber. Twintig verhalen
van nu.*
- 105 Evert Vermeer *Pieter Jelles Troelstra*
- 106 Eli Asser *Vaseliëntjes dagboek*
- 107 Annie M. G. Schmidt *Het hele schaap Veronica*
- 108 Abel J. Herzberg *Amor fati/Tweestromenland*

- 109 S. Carmiggelt *Een stoet van dwergen*
- 110 Abe Lenstra *Voetballen doe je zó*
- 111 Hans van Straten *Min-gekweel en kin-gestreel*
- 112 Annie M. G. Schmidt *Cabaretliedjes*
- 113 Piet Bakker *Vrouw aan boord*
- 114 Aya Zikken *De atlasvlinder*
- 115 S. Carmiggelt *Torren aan de lijm*
- 116 Dolores Hitchens *Voetstappen in de nacht*
- 117 Gerrit Oznowicz *Amsterdam uit Naatjes tijd*
- 118 Philip Macdonald *Patrouille*
- 119 Jean Dutourd *Hoe blijf ik een nachtje over?*
- 120 Piet Paaltjens *Nagelaten snikken*
- 121 Jan Mens *Lampions der liefde*
- 122 Michel Chrestien *Links lachen. Humor van achter
het IJzeren Gordijn*
- 123 Louis Paul Boon *Menuet*
- 124 Gerald Kersh *Bekentenis op sterk water*
- 125 Erich Kuby *De laatste verschrikkingen*
- 126 Anthony van Kampen *Scheepsverklaring*
- 127 Ivan T. Ross *Requiem voor een schoolmeisje*
- 128 Dr. Jaap Meijer *Lieve ouders*
- 129 Rutherford Montgomery *Sex is niet alles*
- 130 Harry Mulisch *Het mirakel*
- 131 Dolores Hitchens *Schandaal in de schaduw*
- 132 Peter Jaspers *Reukwater*
- 133 R. Blijstra *Het planetarium van Otze Otzinga*
- 134 Erich Kuby *Het meisje Rosemarie*
- 135 Piet Bakker *Achter de mast*
- 136 Eddy Gilmore *Troika*

- 1 Annie M. G. Schmidt *Dikkertje Dap en een helebo
andere versjes*
- 2 Margery Sharp *Drie hoeraatjes voor de muizen*
- 3 Johan Veeninga *Het raadsel van de vier getallen*
- 4 Richard Parker *De leeuw is los*
- 5 Jan Mens *De redders van Engelmond*
- 6 Elizabeth Beresford *Het verdwenen kasteel*
- 7 Hugh Lofting *De dierentuin van doctor Dolittle*
- 8 Hugh Lofting *De geschiedenis van doctor Dolittle*
- 9 Michael Bond *De beroemde beer Paddington*
- 10 Michael Bond *Paddington op pad*
- 11 Ton Oosterhuis *De kleine ranseldrager*
- 12 Tjeerd Adema *De man die de trap afging*